АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ тәдриси

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1979

3

Scanned with ACE Scanner

«Ленин милли сијасәтинин ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә өлкәнин бүтүн мүттәфиг вә мухтар республикаларында, мухтар вилајәтләриндә вә маһалларында мәдәнијјәтин, елмин, халг маарифинин инкишафы кими сәмәрәли бир просес кедир. Бу просесдә ССРИ-нин бүтүн милләт вә халгларынын дилләри чох мүһүм рол ојнајыр. Һүгуг бәрабәрлији әсасында вә сәрбәст инкишаф едән, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшдирән бу дилләр сосиализм мәзмунунун сарсылмаз вәһдәти илә бирләшмиш милли мәдәнијјәтләрин тәрәггисинә хидмәт едир.

Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә, өлкәмизин игтисадијјатынын ваһид халг тәсәррүфаты комплексинә чеврилдији, јени тарихи бирлијин—совет халгынын мејдана кәлдији бир вахтда рус дилинин коммунизм гуручулуғунда, јени инсан тәрбијә едилмәсиндә милләтләрарасы үнсијјәт дили кими ролу објектив сурәтдә артыр. Бүтүн совет адамларынын үмуми тарихи сәрвәти кими көнүллү олараг гәбул едилмиш рус дилини дә ана дили илә јанашы сәрбәст билмәк совет халгынын сијаси, игтисади вә мә'нәви бирлијинин даһа да мөһкәмләнмәсинә көмәк едир».

Л. И. БРЕЖНЕВ.

(«Рус дили ССРИ халгларынын достлуг вә әмәкдашлыг дилидир» Үмумиттифаг елми-нәзәри конфрансынын иштиракчыларына мәктубдан)

Scanned with ACE Scanner

1954-чү илдән нәшр олунур.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

„Азәрбајчан мәктәби"
журналына әлавә

ИЈУЛ—СЕНТЈАБР

1979

№ 3 (103)

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

С. Әлијев — Азәрбајчан дили тәдриси просесиндә синонимика үзрә чалышмаларын нөвләри 3
Н. Һүммәтов — Азәрбајчан дили дәрсләриндә шәкил үзрә инша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән 12
Һ. Мәммәдов — Кодоскопун дидактик имканлары һаггында . 15
М. Һәшимов — V синфин әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин бөјүк рәһбәрә мәһәббәт руһунда тәрбијә едилмәси имканлары . 19
А. Аббасов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин һүгуг тәрбијәси тәчрүбәсиндән 27
А. Бағыров — Әдәбијјатын өјрәнилмәсиндә өлкәшүнаслыг материалларындан (әфсанәләрдән) истифадәјә даир 32
Ш. Мәммәдов — Халгын мә'нәви сәрвәтинә мәһәббәт . . 36
А. Сәфәров — Әдәбијјатдан фотоалбомун һазырланмасы вә шакирд мүстәгил ишинин тәшкили тәчрүбәсиндән 44

Өзүнүтәһсилә көмәк

Д. Н. Богојавленски — Инкишафетдиричи тә'лим вә шакирдләрин фикри фәалијјәт пријомлары 52

Нәзәри гејдләр

М. Мәммәдов — Ермәни дилиндә ишләдилән Азәрбајчан сөзләри һаггында бир нечә сөз 60
М. Мусајев — Мүасир Азәрбајчан дилиндә заман будаг чүмләләри 61
Ф. Кәримова, М. Әһмәдов — Азәрбајчан тәмсилинин бә'зи сәнәткарлыг хүсусијјәтләри 65

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3, 1979-чу ил.

Scanned with ACE Scanner

Дидактик материаллар

М. Әбдулов — Азәрбајҹан дилиндән дидактик-грамматик ојунлар 74

Онун хатирәсинә

А. Гурбанов, Ә. Шүкүров — Бөјүк алим, унудулмаз инсан . 80

Рә'јләр, хүласәләр

Һ. Гафаров — Дәрсликләрдә фе'ли сифәтләрә даир 85

Консултасија

Ә. Әфәндизадә — Суаллара ҹаваб 87

Сизин китаб рәфиниз үчүн

Х. Мәммәдов. «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҹан маарифчи реалист әдәбијјаты» 92

Әли Назим «Сечилмиш әсәрләри» 93

Хроника

Маариф Назирлијиндә 95
Мүсабигәнин јекунлары һаггында 96
Елми-практик конфранс 96

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор мүавини), **А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактор **Рәсубә Рәһимова.**

Чапа имзаланмыш 6/VIII-1979-ҹу ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3,0 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.
ФГ 30512. Сифариш 3776. Тираж 13460.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ СИНОНИМИКА ҮЗРӘ ЧАЛЫШМАЛАРЫН НӨВЛӘРИ ВӘ СИСТЕМИ

Севиндик ӘЛИЈЕВ
Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда синонимика үзрә апарылан тә'лим ишләринин әсас компоненти — сечилмиш чалышмаларын нөвләри вә онларын һансы системлә ичра едилмәси мәсәләси лингвистик, дидактик вә һәмчинин конкрет методик бахымдан кифајәтләндиричи шәкилдә ишләнмәмишдир. Әслиндә исә орта мәктәбдә синонимика үзрә апарылан бүтүн ишләрин дидактик өзүлүнү тәшкил едән чалышмалар системи јаранмајынча бу бөлмәнин тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг мүмкүн дејилдир. Һазырда Азәрбајчан дили мүәллимләринин сәрәнчамында синонимика үзрә мәктәб тәҹрүбәсиндә јохланылан, онларын бу ҹәһәтдән еһтијачыны өдәјән чалышмалар, демәк олар ки, чох аздыр.

Синонимлијин тәдриси илә әлагәдар үмумтәһсил мәктәбләриндә апардығымыз методик ахтарышлара, һазырда мәктәбләрдә истифадә олунан Азәрбајчан дили програм вә дәрсликләринә әсасланараг синоним чалышмаларын нөвләри вә онлары тәтбиг етмәјин сәмәрәли јоллары, нәтичә е'тибарилә ишдә нәзәрдә тутулан систем һаггында бир нечә сөз демәји биз бу мәгаләдә гаршымыза мәгсәд гојмушуг.

Синонимика үзрә чалышмаларын мүәјјән мәрһәләләрлә ичрасы заманы биз белә бир ардычыллыга риајәт етмәји доғру һесаб едирик: әввәлчә танымаг үзрә чалышмалар үзәриндә шакирдләри ишләтмәк ваҹибдир. Психологларын да мәнимсәмәдә ајырдыглары илк пилләә мәһз танымаг, фәрг-

ләндирмәк кими кejфиjjәтләрин ашыланмасыны нәзәрдә тутур. Танымаг үзрә чалышмаларын һәлли просесиндә шакирдләр өjрәндикләри һәр һансы бир лексик вә грамматик категоријаны нитгдә фәргләндирмәjи бачарырлар. Белә чалышмаларын шәртиндә әксәр һалларда «тапын», «көстәрин», «алтындан хәтт чәкин», «гаршылашдырын», «фәргләрини көстәрин» вә с. кими сөзләр вә ифадәләр олур. Орта мәктәбин 4—5—6—8-чи синиф дәрсликләриндә синонимикаjа даир верилмиш бә'зи чалышмалар бу гәбилдәндир. Нүмунә үчүн VIII синиф дәрслиjиндәки 277 нөмрәли чалышманын шәртинә диггәт едәк: «Охуjун, синонимләри тапыб көстәрин».

Чалышманын һәлли заманы верилмиш ше'р парчасында синонимлик тәшкил едән **азадлыг—гуртулуш, чичәк—күл, саjсыз—сонсуз, «ура»лар—алгышлар, зиндан—зүлмәт, башдан—бинадан** кими синоним сөзләр тапылыб үзә чыхарылыр.

Танымаг үзрә чалышмаларын дүзүлүшү—тәтбиги системи дидактиканын мә'лум принсипләри әсасында верилир: jахындан узаға, мә'лумдан мәчһула, асандан чәтинә, садәдән мүрәккәбә. Бу чүр чалышмаларын мәтнләри тәдричән мүрәккәбләшир, сөзләрин вә чүмләләрин мигдары әввәлки чалышмалара нисбәтән сондакы чалышмаларда ики-үч дәфә артыг олур. Мәтнләрин жанра көрә фәргләнмәси дә бу бахымдан чидди нәзәрә алыныр: әввәлки чалышмаларда публисистик, сонракыларда исә бәдии парчалар даһа чох jер тутур.

Шакирдин чалышма үзәриндәки әгли иши дә белә бир jүксәлән хәтт үзрә артыр: әввәлки чалышмалар jалныз сечмәк вә танымагла кифаjәтләнән ишә еһтиjач jарадырдыса, сонракы чалышмалар шакирдләрдән өз фикирләрини әсасландырмағы да тәләб едир. Тәдричилиjин белә ичрасы шакирдләрин бирдән-бирә чәтинлик гаршысында галмасы һалларыны арадан галдырыр, онлар ишин өһдәсиндән кәлә билдиjи үчүн сонракы чалышмалар үзәриндә дә фәрәһлә ишләjирләр.

Шакирдләрин бу чүр чалышмалар үзәриндә ишини биринчи мәрһәлә адландырсаг, көрүлән ишин, тәклиф едиләп системин дахили мәнтигинә уjғун кәләр.

Икинчи мәрһәләдә синонимика үзрә апарылан чалышмаларын jарымjарадычы олмасы әсас ме'jар көтүрүлүр. Белә чалышмалар шакирдләрдән тәкчә танымағы, фәргләндириб сечмәjи деjил, һәjи исә ичра етмәjи дә тәләб едир.

Мәсәлән, биринчи мәрһәләдә шакирдләр синоним сөзләри сечмәли идиләрсә, икинчи мәрһәләдә верилмиш бу вә jа башга сөзә, ифадәjә, чүмләjә, һәтта мәтнә белә синоним сечмәjи, даһа доғрусу, дүшүнүб тапмағы бачармалыдырлар. Көрүндүjү кими, бу мәрһәләдә шакирд һәjи исә өзүндән әлавә едир, башга мәтндән сечиб тәләб едилән тәрздә ишләдир. Бурада шакирди нүмунәләр, әввәлчәдән һазырланмыш нитг моделләри мүшаjиәт едир. Онун һәмишә әсасланмаға фактик материалы вардыр. Бу материал шакирдин өзү тәрәфиндән деjил, тәртибатчы мүәллиф тәрәфиндән һазырланыр. Дәрсликләрдә синонимикаjа даир верилмиш чалышмаларын чоху jарымjарадычы чалышмалар групуна дахил едилә биләр.

Jарымjарадычы чалышмалар танымаг, фәргләндирмәк үзрә апарылан чалышмаларла там jарадычы чалышмалар арасында кечид пилләсидир. Истәр синонимика үзрә чалышмалар тәртиб едән мүәллиф, истәрсә дә бунлары тәтбиг едән мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, шакирд һәмин кечид мәрһәләсиндә ишә олан меjлини тәкмилләшдирсин, ахтарычылыг вәрдишләринә алышсын. Икинчи мәрһәләдә чалышмаларын тәдричән мүрәккәбләшмәси белә бир jүксәлән хәтт үзрә өзүнү бүрузә вермәлидир: әввәлки чалышмалар даһа чох танымаг вә фәргләндирмәjә аид чалышмаларын мүрәккәб формасына, сонракы чалышмалар исә даһа чох jарадычы чалышмаларын садә формасына охшамалыдыр. Мәсәләнин белә гоjулмасы вә һәлли имкан верир ки, мүәллим биринчи мәрһәләни мүвәффәгиjjәтлә jекунлашдырсын, икинчи мәрһәләни тамамладыгда үчүнчү мәрһәләjә кечмәк үчүн шакирдләрдә әсл jарадычы иш үчүн реал зәмин jаратсын.

Шакирдин чалышмалар үзәриндә ишинин үчүнчү мәрһәләсини там jарадычы чалышмаларын ичрасы тәшкил едир. Белә чалышмаларын шәртинә көрә шакирдләр верилмиш синоним сөзләрин мә'насы үзәриндә дүшүнмәли, онлары чүмлә вә ифадәләрдә jериндә ишләтмәли, синонимликлә бағлы сәһвләрин, jерсиз тәкрарын арадан галдырылмасы үчүн сөзләрин дәгиг ифадәсинә вә саирәjә фикир вермәлидирләр. IV синиф Азәрбаjчан дили дәрслиjиндәки 244, 246 нөмрәли чалышмалары там jарадычы чалышмалара мисал көстәрмәк олар.

Там jарадычы чалышмаларын һәллинә гәдәр шакирд синонимика үзрә о гәдәр чалышма ичра етмәлидир ки, артыг мүәллим бир сыра мәсәләләри шакирдин мүстәгил ичра едә биләчәjинә әмин ола билсин.

Scanned with ACE Scanner

Тәчрүбәдә дәфәләрлә мүшаһидә етмишик ки, синифдәки
шакирдләрин һамысы там јарадычы иш үчүн ејни дәрәчәдә
һазыр олмурлар. Буну синонимикаја даир ичра едилән там
јарадычы чалышмаларын һәллинә дә аид етмәк олар. Мү-
әллим буну һәмишә нәзәрә алмалы, диференсиасија вә фәрди
јанашмаг јолу илә белә фәргләри арадан галдырмаг үчүн
тә'сирли методик тәдбирләр көрмәлидир. Бунун нечә нәзәрә
алынмасындан асылы олараг синифдәки коллектив ишин
форма вә мәзмуну мүәјјәнләшдирилир.

Үчүнчү мәрһәлә адландырдығымыз там јарадычылыг тә-
ләб едән чалышмалар үзәриндә иш апараркән мүәллим тә'-
лим ишинин үмуми вәзијјәти илә дә таныш олур, нечә дејәр-
ләр, кәнардан дураруг өз ишинин нәтичәләрини мүшаһидә
едир. Әлбәттә, педагожи просесдә белә јекунлашдырманын
бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр.

Тамамилә јарадычылыг иши тәләб едән чалышмаларын
нүмунәсиз, инвариант моделсиз мәрһәләсинә кечәркән иши
елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, мәсәләләр тәдричиликлә
инкишаф едиб мүрәккәбләшсин. Бу, сонунчу чалышмаларын
тәртибини шакирдләрин өзләринә тапшырмагдан өтрүдүр.
Белә вахтлар мүәллим чалышманын шәртини јазы тахтасы-
на јазыр, шакирдләр һәмин шәрт әсасында өзләри чалышма
тәртиб едирләр. Иши мүвәффәгијјәтлә ичра едән шакирдлә-
рин мәнимсәмә дәрәчәсини оптимал вәзијјәтә јахын һесаб
етмәк олар. Синифдәки бүтүн шакирдләр бу үсулла мүстәгил
сурәтдә синонимика үзрә чалышмалар тәртиб едә билирләрсә,
онлар мәнимсәмәнин ән јүксәк сәвијјәсинә галха билмишләр.
Белә мәнимсәмәни шәрти олараг еталон адландырмаг олар.
Дикәр тәрәфдән, синифдәки шакирдләрин һамысынын бу чүр
мүстәгил сурәтдә чалышмалар тәртиб етмәк бачарығы варса,
мүәллим өз ишиндән разы гала биләр.

Инди психологлардан Галперин, Тализина, Беспалко вә
башгалары мәнимсәмәдә беш пиллә—мәрһәлә ајырырлар. Әл-
бәттә, бу пилләләр тәсадүфи мејдана чыхмамышдыр. Бунла-
рын һәм психоложи, һәм дидактик әсаслары вардыр. Биз ча-
лышмалар үзәриндә шакирдин ишини үч мәрһәләјә аид едәр-
кән һеч дә һәмин бешпилләли инкишаф динамикасыны инкар
етмирик. Әксинә, бизим тәртиб етдијимиз чалышмаларын үч
пилләсинин икинчиси психологларын ајырдыглары икинчи вә
үчүнчү пилләләри, үчүнчүсү исә дөрдүнчү вә бешинчи мәрһә-
ләләри әһатә едир. Белә исә нә үчүн шакирдин чалыш-

малар үзәриндә иши беш дејил, үч мәрһәләјә ајрылмыш-
дыр?

Нәзәрә алынмалыдыр ки, психологлар шакирдин ишинин
инкишаф динамикасында мәһз психоложи мүддәалары вә ин-
чәликләри әсас көтүрмүшләр. Бурада исә мәрһәләләр дидак-
тиканын тәләбләри әсасында ајрылмыш, мүәјјәнләшмишдир.
Бу бахымдан мүәллимин һансы нөв чалышма үзәриндә ишин
һансы методик ме'јарлары, хүсусијјәтләри олдуғуну тез аш-
кар етмәси даһа әлверишли олур. Чалышма ја танымағы
фәргләндириб сечмәјә, ја нәји исә әлавә етмәјә, нәзәри би-
ликләри мүстәгил сурәтдә тәтбиг етмәјә аиддир. Онун үзә-
риндә шакирд ишинин спесфикасы да мәһз чалышманын бу
хүсусијјәтиндән асылы олур.

Синонимика үзрә тәртиб едилән вә мәктәб тәчрүбәсиндә
сынагдан кечирилән чалышмаларын нөвләри дедикдә, ашағы-
дакылары нәзәрдә тутуруг:

1. Синонимика үзрә апарылан чалышмаларын бир гисми
анчаг лексик чалышмалар олур. Бунлар әсасән лексик ча-
лышмаларын синонимлик бахымындан шакирдләр тәрәфин-
дән нечә мәнимсәнилдијини ашкара чыхармаг мәгсәдилә
апарылыр. Белә чалышмаларда шакирдләр көстәрилән үч
мәрһәләни (тәчрүбәдә буну дәфәләрлә мүшаһидә етмишик)
чәтинлик чәкмәдән ичра едир вә јахшы биликләр вә бача-
рыглар газандыгларыны нүмајиш етдирирләр.

2. Икинчи нөв чалышмалар лексик—грамматик чалыш-
малар кими груплашдырыла биләр. Белә чалышмалар үзә-
риндә ишләјәркән шакирдләр нитг һиссәләри, чүмлә үзв-
ләри вә чүмләләрлә растлашыр, онларын фәалијјәтинин әса-
сыны тәкчә лексика дејил, грамматика да ејни дәрәчәдә тәш-
кил едир. Һансы синонимләр анчаг фе'лләрлә, һансылар исим-
ләрлә вә с. ифадә олунур? Лингвистик әдәбијјатдан мә'лумдур
ки, синонимләрин бир гисми (исим—өртүк—пәрдә, фе'л—га-
чыр—јүјүрүр, сычрајыр—тулланыр...) бу вә ја башга нитг
һиссәсинин чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр. Бир гајда олараг
бурада шакирд мүәјјән грамматик һадисә илә растлашыр.

3. Чалышмаларын бир гисми лексик—семантик аспектдә
апарылмаг үчүн тәртиб едилир. Көрүндүјү кими, бу гәбилдән
олан чалышмаларда ишин әсасыны сөз, чүмлә, ифадә вә иба-
рәләрин мә'налары үзәриндә шакирдләри дүшүндүрмәк, еј-
нилији, охшарлығы, јахынлығын дәрәчәсини мүәјјәнләшдир-

Scanned with ACE Scanner

мәји өјрәтмәк тәшкил едир. **Чанавар—гурд—јалгузаг** сөз—синонимләрин мә'насындакы вәзијјәтлә **хәстәлик—зәифлик—насазлыг** кими сөз—синонимләрин мә'на фәргләри үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәк дилимизин чох мараглы дил һадисәләриндән бири сајылан синонимика һаггында шакирдләрдә дүрүст тәсәввүр јарадыр. **Өјрәнмәк—мәнимсәмәк—гаврамаг—дәрк етмәк—баша дүшмәк...** кими синонимлик сырасындан истифадә едә билмәк үчүн белә чалышмалар үзәриндә шакирдләрин ишләмәси бөјүк практик әһәмијјәт кәсб едир.

4. Синтактик синонимләр мәктәб тәчрүбәсиндә чох гүсурлу өјрәдилән мәсәләләрдәндир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бу һагда мүәллимләрдән бир чохунун һеч тәсәввүрү белә јохдур. Конкрет нүмунәләрә диггәт јетирәк;

1) Күнәш чыхан кими гушлар да дилә кәлди. Елә ки күнәш чыхды, гушлар да дилә кәлди. 2) О јерләрдә ки, сары кәртәнкәләләр сүрүнүрдү, инди орада Сумгајыт шәһәри салынмышдыр, чәннәти хатырладыр. Чәннәти хатырладан Сумгајыт шәһәри о јердә салынмышдыр ки, вахтилә орада сары кәртәнкәләләр сүрүнүрдү...

Белә форма фәргләринин сајыны артырмаг да олар. Лакин маһијјәт бирдир—бүтүн һалларда ејни бир фикир мүхтәлиф сөз сырасы илә ифадә едилир. Бу чүр чүмләләрин синонимлији заһирдәдир,онлары сүбут етмәјә еһтијач јохдур.

«Иш битди», «Мәсәлә битди», «Бир даш алтда, бир даш үстә», «Дәвә көрдүм, изини јох», «Нәһајәт ки, мус-мусдан сонра бир дәфә Мустафа деди» кими чүмләләри вә ибарәләри синтактик синоним кими ишләтмәк һәмишә мүмкүндүр. Бунлары биз шакирдләрә өјрәтмирик. Буна анчаг тәәссүфләнмәк лазымдыр. Ахы сөзүн һәгиги мә'насында, нитг инкишафы проблеминин методик һәлли илк бахышда габарыг шәкилдә нәзәрә чарпмајан бу чүр мәсәләләрин дә һәллини тәләб едир.

5. Синонимика үзрә апарылан чалышмаларын нөвләриндән бири дә синоним мәтнләр үзәриндә шакирдләрин ишләринин тәшкилидир. Бу чүр чалышмалара да мәктәб тәчрүбәсиндә раст кәлмәмишик. Лакин белә чалышмалар үзәриндә шакирдләрин ишини ардычыл вә системли тәшкил етдикдә онларын мәтнләрә даһа диггәтлә јанашмасы, һәссаслыглары-

нын артмасы кими кејфијјәтләр јараныр. Белә чалышмаларын әсас дидактик маһијјәтини вә лингвистик әсасыны јахшы тәсәввүр етмәк үчүн конкрет бир нүмунәјә диггәт едәк:

1) Бәһрамын бармаглары тарын пәрдәләри үзәриндә кәздикчә «Маһур»ун дөјүшә чагыран сәдалары динләјичини Бабәкин, Короғлунун гәһрәманлыг көстәрдији чынгыл гајалара, мөһтәшәм галалара, кечилмәз чәнкәлликләрә апарырды. Инсаны мәфтун едән мусиги тарын симләриндән үрәкләрә ахырды, онлары вәҹдә кәтирирди. Хәјал бу заман дөрд дивар арасында галмыр, оз атыны Муганда, Нахчыванда, Газахда, Көјкөлдә чапыр. Нә гәдәр дә көзәлдир Азәрбајчаным мәним...

2) Фикрим ганад ачыб учан бир гарталы хатырладыр... Тарзән Бәһрам чалдыгча о, Муган дүзүндән, Совет Нахчыванындан, Газахдан вә Көј көлдән шыгајыб кечир, доғма Азәрбајчанымы сејр едирдим. Кечмишә дә апаран фикир карваным Бабәк вә Короғлунун чәнкавәрлик сәһнәләрини јадыма салырды. Елә бил ки, бунларын бир иштиракчысы да елә мән өзүм олмушам.

Бунларын синоним мәтнләр олдуғуну көстәрән фактлар көз габағындадыр. Бәдии тә'јинләр, метафоралар, аталар сөзләри вә зәрби-мәсәлләр, фразеоложи ваһидләр шакирд нитгинә бу јолла тез дахил олур. Она көрә дә шакирдләрин лап IV синифдән орта мәктәбин сон синфинә гәдәр бу гәбилдән олан чалышмалар үзәриндә ишләмәләринә кениш имканлар јаратмаг, чохлу вә мүхтәлиф вариантларда дидактик материаллар топлајыб чап етдирмәк вачибдир.

Систем белә јараныр: чалышмаларын һәр бир нөвү (бурада синонимика үзрә апарылан чалышмаларын беш нөвүндән данышылды) көстәрилән үч мәрһәләдән кечир, бунлар синифдән синфә тәкрар ичра едилдикчә форма вә мәзмунча мүрәккәбләшир. Анчаг бу чүр вә ја башга бир ардычыллыгла апарылан чалышмалар системи үзәриндә фасиләсиз, ардычыл ишләјән шакирд синонимика кими чох да асан олмајан дил һадисәсини кифајәт гәдәр мәнимсәјир, газандығы биликләрдән вә бачарыглардан истифадәјә адәт едир, сөз, ифадә, ибарә, чүмлә вә мәтнләрдән фајдалана билир. Бу систем һәр бир мәктәбдә,һәр бир мүәллим тәрәфиндән тәтбиг едилә биләр. Лакин мүәллим белә бир иш системинә риајәт етмәк истәсә, тәсвир етдијимиз һәр үч мәрһәлә үчүн көстәрилән беш чалышма нөвүнүн һәр биринә аид онларча чалышма мәтни һазырламалыдыр. Әслиндә бу синонимика үзрә чалышмалар топлусу тәртиб етмәјә кәтириб чыхарыр. Белә топ-

Scanned with ACE Scanner

лунун һазырланыб күтләви тиражла чап едилмәси синонимика бәһсинин тәдрисини оптималлашдырмаг үчүн реал имканлар јарадарды.

Бу фикри ејнилә синонимләр лүғәтинин јарадылмасына да шамил етмәк олар. Мәктәблиләрин belә лүғәтә бөјүк еһтијачы вардыр.

Чалышмаларын шәрти мүхтәлиф ола биләр, лакин онларын әксәријјәтини шифаһи ичра етмәји методик бахымдан даһа әлверишли һесаб едирик. Мәтни, сөзләри, чүмләләри, ифадәләри дәфтәрә көчүрмәк, алтындан хәтт чәкмәк вә үстүндә нә исә јазмаг чох вахт апаран, аз сәмәрә верән бу чүр чалышмалардан зәрури һалларда истифадә етмәк мәсләһәтдир. Буну синонимика үзрә апарылан тә'лим ишләринин мәнтиги дә тәләб едир.

Чалышмалары шифаһи апардыгда дәрси диспут дәрсә чевирмәк олур. Белә дәрсдә проблем ситуасијалар тәбии олараг јараныр. Бир шакирдин иддиасыны дикәри инкар едир. Белә һалларда мүәллим сон сөз демәк үчүн тәләсмәмәлидир. Шакирдләрин фикир мүбадиләси тәбии јолла проблемли ситуасија јаратдығына көрә мүбаһисәнин гызышмасына кениш мејдан вермәк лазымдыр.

Дејиләнләрдән елә нәтичә чыхмамалыдыр ки, һаггында данышдығымыз системә дахил едилмиш чалышмаларын «гәрибә» шәрти олмалы, шакирдләрин чанлы фикир мүбадиләси апармалары үчүн чалышмаларын шәрти шәраит јаратмалыдыр. Бу чүр гәнаәтә кәлмәк сәһв олрады. Диггәт едилсә бурада «сирр» мүәллимин конкрет иш прјомларындан даһа чох, һаггында фикир сөјләдијимиз дил һадисәсинин—синонимиканын мәзмунундадыр. Мәһз белә мүбаһисәләри синонимика һадисәси доғурур. Фикрин мүхтәлиф вариантларыны мејдана чыхарыр, мә'на фәргләринә диггәти чәлб едир. Тә'лимдә формализм дә, беләликлә, өз јерини фикир фәаллығына верир. Нәтичә е'тибарилә чансыхычы дәрсә јер галмыр.

Нүмунә үчүн һазырланмыш чалышмалардан биринин шәртинә диггәт едәк: «Верилмиш сөзләрин мәзмунуна диггәт един, онлары мүхтәлиф чүмләләрдә ишләдин». Көрүндүјү кими, бурада ән'әнәви чалышмаларын шәртиндән фәргләнән сәрһәдләр јохдур. Белә чалышма шәртләри мәктәб тәчрүбәсиндә һәмишә олмушдур, инди дә вардыр. Лакин бу иши ичра едәркән бүтүн һалларда гызғын мүбаһисәләр олмаја да биләр. Шакирдләрә тәклиф едилән ашағыдакы сөзләрин үзә-

риндә (бунлар бир синонимлик сырасында көтүрүлүр) башланан мүшаһидә чанлы диспута чеврилир.

А. тәәччүб етмәк	гәрибә көрүнмәк	тәәччүбләнмәк
Б. сәрһәдсиз	өлчүсүз-бичисиз	һүдудсуз
саһилсиз	нормасыз	һәдсиз
саја кәлмәјән	сајсыз-һесабсыз	сонсуз...
В. һөрмәтли	шириндил	севимли
меһрибан	сәмими	истиганлы
Г. Бирликдә олмаг	әл-әлә вермәк	бирләшмәк
бәрк тутмаг	итирмәмәк	әлдән вермәмәк, бурахмамаг, әлиндә сахламаг...

Бунларын арасында фикир јахынлығынын дәрәчәси вә ејнилик мәсәләси үзәриндә јүрүдүлән шакирд фикирләри дәрсин чанлы кечмәсинә зәмин јарадыр.

Синонимләрин үслуби хүсусијјәтләринин тәдриси просесиндә онларын үслуби парадигамлары мәсәләси дә мејдана чыхыр.

јемәк —
көзүнә тәпмәк
боғмаланмаг
өтүрмәк
ашырмаг
гидаланмаг
удмаг

Бир синоним сырасындан көтүрүлмүш бу сөзләрин heч бири дикәрини үслуби хүсусијјәтләринә көрә әвәз етмир. Бунларын емосионал тә'сири дә бир-бириндән чох фәрглидир. Чалышмаларын бир гисми мәһз шакирдләри белә синонимик парадигамлар үзәриндә ишләмәјә, нитгдә бу бачарығы тәтбиг етмәјә һазырламалыдыр.

Һәр чүр чалышмалар системи, о чүмләдән бизим јухарыда бәһс етдијимиз систем дә шакирди үч бачарыг кејфијјәтини бирләшдирмәјә кәтириб чыхармалыдыр. Бунлардан бири дүзкүн, дәгиг, әслинә мүвафиг мәзмунда ифадә етмәк үчүн мүвафиг синонимин сечилмәсидир. Бу бачарыға јијәләнән шакирд икинчи бир бачарыг да кәсб етмәлидир—сечдији си-

Scanned with ACE Scanner

ноним вә ја синонимләри елә сөзләрин әһатәсиндә ишләтмәлидир ки, грамматик чәһәтдән ону елә бир формада ишләтмәји бачармалыдыр ки, Азәрбајчан дилинин нитг нормаларыны горујуб сахлајан, тәбии сәсләнән чүмлә, ифадә мејдана чыхсын. Нәһајәт, үчүнчү бачарыг—һәмин чүмләни, ифадәни ибарәни, мәтни перифраз јолу илә башга формада ифадә етмәјин өһдәсиндән кәлмәкдир. Бу үч кејфијјәт, бачарыг бирләшдикдә шакирд системдәки бүтүн чалышмалар үзәриндә чох да чәтинлик чәкмәдән, һәвәслә ишләјир.

Бизчә, көстәрилән мәрһәләләрлә вә тәсвир едилән чалышма нөвләри илә синонимиканын орта мәктәбин норматив курсунда тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг олар.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШӘКИЛ ҮЗРӘ ИНША ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нурпаша ҺҮММӘТОВ

педагожи елмләр намизәди, Шәки рајонундакы Охуд кәнд мәктәбинин мүәллими

АЗӘРБАЈЧАН дили дәрсләриндә грамматикаја аид верилмиш биликләри нитг инкишафы вә үслубијјат үзрә ишләрлә әлагәләндирмәк, шакирдләрин мүстәгил дәркетмә имканларыны, мәнтиги тәфәккүрүнү, јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн, јери кәлдикчә, шәкил үзрә иншалардан истифадә етмәк дә мәгсәдәујғун вә фајдалыдыр.

Тәбиидир ки, ајры-ајры синифләрдә шәкил үзрә иншалар үчүн, һәр шејдән әввәл, әјани вәсаитин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси јазынын мүвәффәгијјәтини тә'мин етмәкдә илк шәртдир.

Мәктәбимиздә иншa јазылар үчүн ашағыдакы мөвзуларда шәкилләрдән истифадә етмәк имканы вардыр:

1) ајры-ајры бәдии әсәрләр үчүн һазырланмыш иллүстрасијалар;

2) мүхтәлиф тарихи һадисәләри әкс етдирән шәкилләр;

3) өлкәмизин тәбии мәнзәрәләринә аид рәсм әсәрләри;

4) бөјүк даһиләрин вә ја сәнәткарларын һәјатына аид рәсмләр.

5) рабитәли нитг инкишафы үчүн һазырланмыш мүхтәлиф әһвалатлары тәсвир едән шәкилләр;

6) парча үзәриндә вә ја диварларда һәкк едилмиш тәсвирләр:

Шүбһәсиз, тә'лимин башга саһәләриндә олдуғу кими, шәкил үзрә иншаларын апарылмасында да садәдән мүрәккәбә, јахындан узаға принсипи көзләнилир. Чүнки һәјатда баш верән һадисәләр өз характеринә, јә'ни садә вә мүрәккәблијинә көрә бир-бириндән фәргләндији кими, бу һадисәләри әкс етдирән шәкилләр дә ејни сәвијјәдә ола билмәз. Мүхтәлиф нағыл, һекајә, ше'р вә башга нөв әдәби әсәрләрдә тәбиәтин тәсвири, һадисәнин кедиши, инсан характери сәнәткарын истифадә етдији сөзләрлә, ифадәләрлә верилдији һалда, шәкилдә бу, рәнкләр вә бојаларла әкс етдирилир. Тәсвирин характери илә әлагәдар олараг шәкил үзрә иншалары ашағыдакы үч група бөлмәк мүмкүндүр.

1. Тәбиәт, мәнзәрә тәсвиринә аид иншалар.

2. Инсанларын дахили вә харичи портретини, психолокијасыны, мүбаризәсини әкс етдирән, нисбәтән мүрәккәб шәкилләр үзрә мүһакимә характерли иншалар.

3. Тарихи һадисәләри әкс етдирән иншалар.

Биз 4—6-чы синифләрдә шәкил үзрә иншаларын бир вә икинчи, 7—8-чи синифләрдә исә үчүнчү нөвүндән даһа чох истифадә едирик.

Шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси вә мүшаһидәләри үзрә иншалар да һәм мөвзу, һәм дә формача мүхтәлиф ола биләр. Биз бу вә ја дикәр грамматик мөвзу илә әлагәдар һәм бир, һәм дә бир нечә шәкил үзрә ејни мөвзуда инша апардығымыз кими, бир синифдә мүхтәлиф иллүстрасијалар әсасында мүхтәлиф мөвзуларда да инша јазы верә биләрик.

Тарихи мөвзулара һәср едилмиш рәсм әсәрләри әсасында иншалар заманы шакирд бирбаша шәклә аид вә шәкли јарадан рәссам һаггында фикир сөјләјир. О, әввәлчә шәклә аид тарихи һадисә вә әһвалатла әлагәдар гыса кириш верир. Сонра һәмин һадисәнин инкишафындан, нәһајәт, мүасир һәјатла әлагәдар вәзијјәтиндән (өз мүшаһидәләри үзрә) бәһс едир. Демәли, тарихи һадисәләри әкс етдирән шәкил үзрә биткин инша шакирдин һәмин әһвалата аид билији, шәкилдә көрдүкләрини тәсвир етмәси вә мүшаһидәләри әсасында ја-

Scanned with ACE Scanner

раныр. Тәчрүбә көстәрир ки, белә тарихи һадисәләри экс етдирән шәкилләр үзрә иншаларын мүвәффәгијјәти шакирдин мүвафиг тарихи мә'лумата јахшы бәләд олмасындан да чох асылыдыр. Бу бахымдан Ленинин һәјат вә мүбаризәсини экс етдирән шәкилләр үзрә иншалар даһа еффектли олур. Чүнки даһи Ленинин һәјаты һаггында шакирдләр дәфәләрлә сөһбәтләр, мүһазирәләр ешитдикләри, һекајәләр охудуглары үчүн иншаларына кириш вә нәтичә јазмагда чәтинлик чәкмирләр. Көрүнүр бунун нәтичәсидир ки, мәктәбимизин 6—8-чи синифләриндә рәссам А. Г. Варламовун «Ленин ушаглар арасында», В. А. Серовун «Ленин Совет һакимијјәтини е'лан едир», «Ленинин зирәһли машындакы нитги», рәссам М. Г. Соколовун «В. И. Ленин Разлив стансијасында», рәссам Дудникавын «Аврорадан атәш», В. И. Басовун «В. И. Ленин Шушенскидә», П. П. Белосовун «Биз башга јолла кедәчәјик» шәкилләри үзрә апарылан инша јазылар һәмишә мүвәффәгијјәтли олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, кечмишә аид характерик шәкилләр—халгын ингилаби мүбаризәсини экс етдирән, онун бөјүк арзу вә истәкләрини, мәрдлик вә јенилмәзлијини ифадә едән шәкилләр үзрә инша апармаг нәинки мүмкүндүр, һәтта чох фајдалыдыр.

Ајдындыр ки, шәкилләрдә тәсвир олунан бүтүн әһвалатлар рәнкләр вә бојаларла верилир. Лакин 4—8-чи синифләрдә охујан шакирдләр һәр аддымда раст кәлдикләри бу рәнкләри бир-бириндән ајыра билмирләр. Бә'зи шакирдләр соғаны, иннабы, нарынчы рәнкләри дә гырмызы рәнк һесаб едирләр. Башга рәнкләр һаггында да онларын фикри думанлы олур. Буна көрә дә V синифдә «Колхоз кәндиндә бир күчә» шәкли әсасында инша јазыја һазырлыг дәрсиндә ајры-ајры рәнкләр һаггында шакирдләрин билијини дәгигләшдирмәк ишини ашағыдакы кими тәшкил едирик.

Мүәллим:—Ким кәлиб синиф отағынын ајры-ајры һиссәләринә чәкилмиш рәнкләрин адыны дејәр?

Шакирдләр синфин дөшәмәсинә, таванына, диварлара јазы тахтасына, гапыја вә пәнчәрәләрә чәкилмиш рәнкләрин адыны дејәркән кобуд сәһвләрә јол вердиләр. Әјани мүгајисәләр апарылмасы нәтичәсиндә көј, булуду, шабалыды, михәји, гырмызы, соғаны вә башга рәнкләрин фәргли чәһәтләри изаһ олунду. Синифдәки шакирдләрин әјниндәки палтарларын рәнки үзрә дә мүсаһибә тәшкил едилди. Мәсәлән; әјани олараг гырмызы рәнклә гырмызыја јахын рәнкләр белә изаһ

едилди: нарынчы гырмызыдан ачыг олур, сарыја чалыр. Јетишмиш нарын рәнкинә ујғун кәлир. Буна көрә дә она «нарынчы» рәнк дејилир. Соғаны рәнк гырмызыдан ачыг олур, лакин бу, сарыја јох, гәһвәји рәнкә чалыр; соғанын габығына бәнзәдијинә көрә она соғаны рәнк дејилир.

Бу гајда илә иннабы, шабалыды, бадымчаны, јашыл, мави, күмүшү, бәнөвшәји, пүстәји, боз, күрән, сүрмәји, чәһрајы рәнкләр дә бир-бири илә мүгајисәли шәкилдә изаһ едилди.

Сифәтин азалтма, чохалма вә ади дәрәчәләри рәнкләр үзрә шәкилләрлә изаһ олунду. Ајры-ајры кағыз парчаларындан дүзәлдилмиш гырмызы илә гырмызымтыл, лап гырмызы, сары, сарымтыл, сапсары; көј, көјүмтүл, көмкөј рәнкләр һаггында да шакирдләрин билији тәкмилләшдирилди. Һазырлыг ишиндән сонра «Колхоз кәндиндә бир күчә» шәкли әсасында шифаһи, икинчи дәрсдә исә јазылы инша апарылды. Рәнкләр һаггында зәнкин лүғәт еһтијаты олан шакирдләрин јазысы әсасән мүвәффәгијјәтли олду.

КОДОСКОПУН ДИДАКТИК ИМКАНЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Һәсәнбала МӘММӘДОВ
Гусар рајону, Аваран кәнд мәктәбинин мүәллими

Биз бу мәгаләдә кодоскопун һәм бә'зи дидактик вә техники имканлары, һәм дә онунла апарыла билән иш формалары һаггында данышачағыг.

Кодоскопун мөвчуд әдәбијјатда индијәдәк шәрһ олунмамыш имканлары да вардыр. Бунлар, әсасән, ашағыдакылардан ибарәтдир.

1) Онун васитәсилә диафилмләри вә диапозитивләри дә нүмајиш етдирмәк мүмкүндүр. Бу заман кадрларын кәнарындакы саһә шәффаф олмајан материалла өртүлмәлидир. Диаскоплардан фәргли олараг, кодоскоп бир нечә кадры ејни заманда нүмајиш етдирә билир.

2) Кодоскопа истәнилән гәдәр лент кејиндирмәк олур. Бу лентләри мүхтәлиф истигамәтләрдә (сағa, сола, ирәлијә-керијә вә с.) һәрәкәт етдирмәклә аид материаллары үзәриндә тәһлил-тәркиб вә јарадычы әмәлијјатлар апармаг үчүн мүәллим кениш имканлар тапыр.

Scanned with ACE Scanner

3) Кодоскопла ишләркән шакирдләрин әмәлијјатларда максимум иштиракыны тә'мин етмәк үчүн аг лөвһәдән вә рәнкбәрәнк табаширләрдән истифадә етмәк әлверишлидир.

4) Мүхтәлиф материаллардан синхрон истифадә едәркән һәм фон, һәм дә јазылар контраст рәнкләрлә верилмәлидир. Бу заман мүхтәлиф рәнкләрин бирләшмәси јени фон јарадыр. Мәсәлән, көј рәнкин сары илә бирләшмәси јашыл, гырмызы илә бирләшмәси бәнөвшәји вә с. рәнкләри әмәлә кәтирир. Һәмин хүсусијјәт диференсиаллашдырылмыш тапшырыгларын верилмәсини әсасландырыр.

5) Инша јазыларын програмлашдырылмасында, рабитәли нитгин инкишафында әкс-әлагәни тә'мин етмәк үчүн координатлар үзрә кодлашдырылмыш транспарантлар—слајдлар (тор лөвһә) кениш имканлара маликдир.

Азәрбајчан дилиндән кодоскоп үчүн дидактик материалы һәр бир мүәллим һазырлаја биләр. Бунун үчүн о, бу тә'лим васитәсинин техники вә дидактик имканларыны јахшы билмәкдән савајы, ондан јарадычылыгла истифадә етмәји дә бачармалыдыр. Кодоскопла ишин бир сыра нөвләри вардыр. Бунлардан башлычаларыны нәзәрдән кечирәк.

1. Шәффаф олмајан вә ја рәнкли материалларла транспарантын синхрон ишләдилмәси.

а) Чүмлә јазылыр вә гејри-шәффаф золагла мүәјјән сөзләр, сөз бирләшмәси вә ја морфем өртүлүр, сонра исә ачылыр. Мәсәлән, шакирдләрә хитабларын, ара сөзләрин, нидаларын, ара чүмләләрин чүмлә илә бағлы олмадығыны баша салмаг үчүн һәмин сөзләр кағыз золаг илә өртүлүр, мә'нанын дәјишиб-дәјишмәдији јохланылыр.

б) Транспарантда јазылмыш чүмләләрә кағыздан һазырланмыш дурғу ишарәләри артырылыр. Онларын јерини дәјишмәклә шакирдләр чүмләнин мә'насынын нә чүр дәјишилдијини мүәјјәнләшдирирләр.

в) Кағыздан һазырланмыш иллүстрасијалар, силуетләр васитәсилә мүхтәлиф дил һадисәләрини әјаниләшдирмәк, јазылачаг дил материалларынын мәзмунуну дәгигләшдирмәк мүмкүндүр. Сәссиз имла јазаркән шакирдләр мүәллимин екранда нүмајиш етдирдији фигурларын адларыны тапыр, ешитмә јаддашларыны фәаллашдырмадан, тәләб олунан орфограмы мүәјјәнләшдирирләр.

г) Мәтндә лазым олан сөз, тәркиб, чүмлә вә ја башга дил ваһиди рәнкли полиетилен золагла дикәр компонентләр-

дән фәргләндирилир. Мәсәлән, мүәллим әлавәләрдә, хүсусиләшмәләрдә, васитәсиз нитг, һәмчинс үзвләрдә, үмумиләшдиричи сөзләрдә дурғу ишарәләринин гојулушуну изаһ едәркән әввәлчә онлары мүхтәлиф золагларла ајырыр, сонра ораја кағыздан кәсилмиш дурғу ишарәләриндән лазым кәләнләри артырыр.

2. Бир нечә ленти ејни заманда ишләтмәклә көрүлән ишләр.

а) Схемә көрә сөз, сөз бирләшмәси вә ја чүмлә тәртиб етмәк вә бунун әксинә әмәлијјатлар апармаг лазым кәләндә ики лентдән истифадә едилир. Дил материалы верилмиш 1-чи ленти солдан сағa, схемләр чәкилмиш 2-чи ленти исә она перпендикулјар олараг һәрәкәт етдирмәклә шакирдләрә мүхтәлиф конструксијалы чүмләләр гурмаг вә ја сөзү тәркибинә көрә тәһлил етдирмәк үзрә диференсиаллашдырылмыш тапшырыглар вермәк олар.

Мәсәлән:

I ЛЕНТ I кадр. Антонимләри сечин. 1 Е'тибарлы 2 Никбин 3 Галиб	II кадр. Јени сөзләр дүзәлдин. 4 Көр 5 Ширин 6 Әлим	III кадр. Синонимләри сечин. 1 Фәдакарлыг— 2 Мөһкәм— 3 Севинч—	IV кадр. Сөз бирләшмәләри тәртиб един 4 Көрпә 5 Вәтәнин 6 Әдәбијјат
II ЛЕНТ I кадр бәдбин 5 мәғлуб 4 нанкор 6	II кадр -лик 2 -уш 3 -анды 1	III кадр шадлыг 4 дөзүмлү 5 гәһрәманлыг 6	IV кадр тәбәссүмү 2 сәһифәси 0 гүдрәти 1

Белә тапшырыгларла ишләјәркән шакирдләр һәр ики лентдә мүвафиг кәлән сөзләрин, шәкилчиләрин јанындакы рәгәмләрин чәмини (бу әдәд I, II, III кадрларда 7-јә, IV кадрда 6-ја бәрабәр олмалыдыр) мүхтәлиф семистик ишарәләрлә: сигнал карточкалары, бармаглар вә ја фәрди пултлар васитәсилә мүәллимә билдирирләр. Әкәр иш јохлама характерини дашымырса, тәклиф олунмуш сөз ујғун сөзлә гаршылашдыгда онлар әлини галдырмагла мүәллими хәбәрдар едирләр. Мүәллим һәмин сигналлара әсасланараг, процесси коррекә едир.

б) Чүмләләр үзәриндә конструктив әмәлијјатлар апарыларкән лентләрин сајыны артырмаг лазым кәлир, чүнки онлар чүмләдә сөзләрин саға,јухары, ашағыја истигамәтини тә'мин етмәлидир. Мәсәлән, чүмлә верилир, ораја тәклиф олунмуш сөзләрдән бири сечилиб јерләшдирилмәлидир. Сөзүн дахил едиләчәји јердән әввәлки һиссә сола һәрәкәт етдирилән I лентдә, сонракы һиссә сağа һәрәкәт етдириләчәк II лентдә јазылыр, артырылмалы сөз вә ја сөз бирләшмәси јухары-ашағы һәрәкәт етдирилән III лентдә верилир.

Журналист тикинтинин

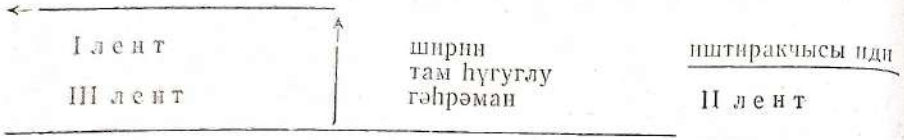

3. Шакирдләрин фәалијјәтини интенсивләшдирмәкдә ағ лөвһәдән истифадә.

а) Лөвһәјә дил материалы проjексија едилир, бир нечә шакирд өз груплары үчүн тә'јин олунмуш рәнкә ујғун табаширлә (һәмин фон илә ајрылмыш һиссәдә) тәләб олунан әмәлијјатлары јеринә јетирир. Бу заман дил материалы I транспарантда: мүхтәлиф рәнкләрдә фонлар II транспарантда верилир. Шакирдләр лөвһәдә иши гуртаранда кодоскоп сөндүрүлүр, орада јалныз едилмиш әлавәләр галыр. Һәр шакирдин иши ајрыча нәзәрә чарпыр. Мүәллим лазым кәләрсә, кодоскоға тәмиз транспарт гојуб, шакирдләрин јаздыгларына дүзәлишләр верә биләр.

б) Ағ лөвһәдә символлар, иллүстрасијалар, диапозитивләр, диафилмләр чанландырылыр. Көзлүјүн артыг галан һиссәсиндә субтитрләр (јазылы) верилир. Онларда бурахылмыш вә ја гејри-дәгиг сечилмиш сөзләр проjексија олунмуш шәклин, иллүстрасијанын, һадисәнин тәләб етдији сөзләрлә тамамланыр.

4. Башга тә'лим комплексләриндә кодоскопдан истифадә

а) Кодоскоп экс әлагә васитәләри илә ејни комплексә дахил олараг өјрәтмә вә јохлама просесләрини бирләшдирмәклә мүәллимин идарәетмә ишини оптималлашдыра билир. Мәсәлән, һәм дә динамик информасија гәбулунда диггәти чәмләшдирмәк үчүн лазым кәлән суаллары, алтернативләри, дахили экс әлагә јарадан кодлары вә «ачарлары» онун көмәклији илә екранда нүмајиш етдирмәк олур.

б) Акустик васитәләр (грамофон, магнитофон, лингафон, радио вә с.) сәсләндириләркән просеси корректә етмәк, шакирдләрин диггәтини мүәјјән мәсәлә үзәриндә чәмләшдирмәк үчүн сәрәнчамлар, визуал канала шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Мүәллимин методик арсеналында кодоскоп јеканә васитәдир ки, һәмин функсијаны јеринә јетирә билир.

Бунлар кодоскопла апарылан иш нөвләринин кичик бир һиссәсидир. Һәр дәрсин мәгсәдиндән доған вәзифәләрин һәллинә јарадычылыгла јанашдыгда даһа бир сыра иш формалары ахтарыб тапмаг мүмкүндүр.

V СИНФИН ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН БӨЈҮК РӘҺБӘРӘ МӘҺӘББӘТ РУҺУНДА ТӘРБИЈӘ ЕДИЛМӘСИ ИМКАНЛАРЫ

Мәһәббәт ҺӘШИМОВ
Губадлы орта мәктәбинин мүәллими

В. И. Ленин идејаларынын тәнтәнәсинә һәср едилмиш әсәрләр башга синифләрин әдәбијјат дәрсликләриндә олдуғу кими, V синифдә дә лазыми гәдәрдир. Һәмин материалларын тәдриси заманы мүәллимин шакирдләри бөјүк рәһбәрә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәси имканлары кенишдир. Бу синфдә Ленин идејаларынын тәнтәнәсинә һәср едилмиш әсәрләрин кениш тәдрис үсулларындан данышмағы гаршымыза мәгсәд гојмамыш, (бу барәдә методист алим А. Бабајевин «V синифдә әдәбијјат дәрсләри» адлы методик вәсаитдә кениш данышылыр). Һәмин әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар мәсәләнин бир тәрәфиндән: шакирдләрин Ленинә мәһәббәт руһунда тәрбијә едилмәси имканларындан сөһбәт ачмаға чалышмышыг.

Азәрбајчан әдәбијјатында дахи рәһбәр вә онун идејалары јарым әсрдән чохдур ки, тәрәннүм олунур. Бу бөјүк инсанын парлаг сурәти һәр дәфә бәдии сөзүн гүдрәти илә ачылыр, илһамла тәрәннүм едилир. Бу мөвзуда әсәр јазмаг шәрәфли олдуғу кими, һәм дә чәтиндир. «Ленин мөвзусу әдәби вә бәдии јарадычылыгда хүсуси јер тутмушдур. Ленин һаггында ингилаби чошғунлуг руһуну, ленинизмә сәдагәт пафосу ифадә

Scanned with ACE Scanner

едән бир сыра мәрағлы романлар, пјесләр, кинофилмләри мејдана чыхмышдыр».[1]

Белә мөвзунун аләмә алынмасында Азәрбајҹан јазычыларынын вә шаирләринин дә хидмәти чохдур. С. Вурғунун «Азәрбајҹан» ше'ри, С. Рустәмин «Чапајев» ше'ри вә С. Рәһимовун «Медалјон» повести бөјүк рәһбәрин идејаларынын тәнтәнәсинә һәср едилмиш гијмәтли әсәрләрдир.

Шакирдләр Азәрбајҹан Совет поезијасынын бајрагдары С. Вурғунла V синифдән әтрафлы танış олмаға башлајырлар. Бу синифдә «Азәрбајҹан» ше'ринин тәдрисинә 4 саат верилир. Бу 4 саатда шакирдләр гијаби олараг, Вәтән торпағынын фүсункар көзәллијинин сејринә чыхыр, онун кечмишини, индисини вә кәләҹәјини көрүрләр. Ше'р о гәдәр ширин вә ахычы јазылмышдыр ки, ән зәиф охујан шакирд белә ону бир нечә дәфә охудугдан сонра әзбәрләјир. Мүәллим ше'рин тәдриси заманы Азәрбајҹанын поетик рәсминдән данышмаздан әввәл онун мүәллифинин бөјүк вәтәнпәрвәр, јүксәк идејалар ҹарчысы олмасындан сөһбәт ачмалыдыр. С. Вурғун мәгаләләринин бириндә јазырды: «Мәнсуб олдуғу халгын варлығы илә фәхр етмәјән, онун ешгинә мүгәддәс бир мәш'әл кими өз гәлбини јандырмајан бир инсан өз вәтәндашлыг һаггыны дәрк едә билмәз, она вәтәнпәрвәр дә демәк күлүнҹ олар».[2]

Мәктәб тәҹрүбәси көстәрир ки, «Азәрбајҹан» ше'рини тәдрис едәркән мүәллифин тәсвир етдији мәканы «көрүр», бу јерләри аддым-аддым кәзир. Шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк, онларда вәтәнпәрвәрлик һисси ашыламаг мәгсәдилә мүәллим әсәрин бир парчасыны ифадәли охумалы, хәритәдә Азәрбајҹанын әразисини көстәрмәли. Астара, Ләнкәран, Газах рајонларынын, Бакы шәһәринин, фүсункар Көј көлүн шәкилләрини, имкан олан јердә С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығына аид кинофилми техники тә'лим васитәләри кабинетиндә нүмајиш етдириб изаһат вермәли вә демәлидир ки, шаир бу јерләрин кечмишинә нәзәр салыр, гаранлыг кечмишимизи бу күнүмүзлә мүгајисә едир. Бу ағ күндән дојмур, кәнчләшир:

> Һеј бахырам бу дүзләрә,
> Алакөзлу күндүзләрә.

---

[1] Л. И. Брежнев «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајына Сов.ИКП-нин һесабат мә'рузәси». Азәрб. Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1971, сәһ. 111.

[2] С. Вурғун. Әсәрләри, 5-ҹи ҹилд. «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1972, сәһ. 320.

> Гәрахаллы ағ үзләрә
> Көнүл истәр ше'р јаза:
> Кәнҹләширәм јаза-јаза...

«Бөјүк Ленин арзу едирди ки, Октјабрын өвладларындан бири олан Совет Азәрбајҹаны Шәргин гапысында һәр ҹәһәтчә чичәкләнән нүмунәви сосиалист республикасына чеврилсин».[1]

Шакирдләрә демәк лазымдыр ки, рәһбәрин бу арзусу инди көз габағындадыр. Азәрбајҹан сөзүн әсил мә'насында инкишаф етмиш сосиалист сәнајеси вә кәнд тәсәррүфаты республикасына чеврилиб. «Гара гызыл», «ағ гызыл» бу республиканын шөһрәтини учалдыб. Газандығы мүвәффәгијјәтә кәрә ики дәфә Ленин ордени алыб. Бу да Ленин идејаларынын ән бөјүк тәнтәнәси, бәһрәси демәкдир.

> **Көзәл Вәтән! О күн ки сән**
> **Албајраглы бир сәһәрдән**
> **Илһам алдын... јарандым мән.**
> **Күлүр торпаг, күлүр инсан**
> **Гоча Шәргин гапысысан.**

Көрүндүјү кими, бурада ағ күнләрә чыхмыш Азәрбајҹанын бу күнү, ишыглы кәләҹәји ифтихар һисси илә тәрәннүм едилмишдир. Бу бәндин биринчи, үчүнчү мисраларында Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси сајәсиндә зүлм вә әсарәтин дағылмасындан, Ленин идејаларынын тәнтәнәси сајәсиндә инсанларын азадлыға чыхмасындан данышылыр. Дөрдүнҹү вә бешинҹи мисраларда исә вәтәнимизин гоча Шәрг үчүн бир нурлу мајак кәсб едән совет милли ифтихары тәрәннүм едилир.

«Азәрбајҹан» ше'риндә вәтәнпәрвәрлик һисси чох гүввәтлидир. Ше'р охуҹуну Вәтән уғрунда мүбариз олмаға сәсләјир. Бу ше'р Вәтән мүһарибәсинин ән дәһшәтли чағларында белә азәрбајҹанлы дөјүшчүләринин дилинин әзбәри олмушдур. Онлар Азәрбајҹанын исти нәфәсини, әтрини санки бу ше'рдән алырдылар. Мүәллим ше'рин тәдриси илә әлагәдар һашијә чыхыб, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә дүшмән күлләсиндән ҹәрраһијјә әмәлијјатына мә'руз галан дөјүшчүнүн һәјатынын сон анында дедији бу сөзләри әзбәрдән сөјләјиб вә онун мәфкурәви тәһлилини верәрсә, бизчә шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик, вәтәнә мәһәббәт һиссини күчләндирәр.

---

[1] Бөјүк Ленинин өлмәз идејаларынын тәнтәнәси. «Азәрбајҹан мәктәби», 1966, № 4, сәһ. 10.

Scanned with ACE Scanner

Деди: «Доктор! Аман доктор!
Сағлығыма күман јохдур...
Бычағыны сахла бир дәм,
Билирәм ки, өләчәјәм...
Көзүм јолда, көнлүм сәсдә,
Динлә мәни сон нәфәсдә.
Гој Вурғунун сөзләриндән
Бир бәнд дејим сон дәфә мән.
«Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән,
Анам доғма вәтәнимсән!
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!»
Дејиб бу сон сөзләрини,
Јумду гара көзләрини...»

Ше'рин ајры-ајры бәндләри вә мисралары үзәриндә шакирдләри ишләтмәк олар. Мисал үчүн 5-чи бәнддә «Бөјүк бир кечмишин вардыр», «Нәләр чәкмиш башын сәнин», 6-чы бәнддә «Оғлун, гызын бәхтијардыр...» кими мисралардакы мә'на үзәриндә иш апармаг мәсләһәтдир.

Ше'рдә елә мисралар да вар ки, мүәллим тәрәфиндән изаһ едилмәлидир. Мисал үчүн:

Еј азад күн, азад инсан,
Дојунча ич бу баһардан!

Мүәллим шакирдләри баша салмалыдыр ки, бу ики мисрада (күн, ич, баһар) сөзләри мәчази мә'нада ишләнмишдир. Күн азад олмаз, бу инсана мәхсусдур. Баһары ичмәк олмаз. Бу баһар илин фәсли дејил, көзәл, хошбәхт һәјатымыздыр. Бу хошбәхт күнү бизә ким бәхш едиб? Бу суалын чавабыны алдыгдан сонра белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, онлар бејтин мә'насыны баша дүшүбләр. Ше'рдә шаир күллү-чичәкли Азәрбајчанын јалныз бу шән, хошбәхт һәјатыны алгышламагла кифајәтләнмир. Онун парлаг кәләчәјинә дәрин инам һисси бәсләјир. Бу нөгтеји-нәзәрдән ашағыдакы мисралары мисал кәтирмәк јеринә дүшәр:

Динлә мәни, көзәл вәтән!
Бир сөз кәлир үрәјимдән:
Партијанын ешгилә сән
Күләчәксән һәр бир заман,
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Ше'рин кениш тәһлилиндән сонра дәрси јекунлашдырмаг мәгсәдилә тәхминән ашағыдакы суал-чавабы апармаг олар:

М: Нәјә көрә биз Азәрбајчаны севир вә өзүмүзә бу гәдәр доғма билирик?

Ш: Она көрә Азәрбајчаны севир вә өзүмүзә доғма билирик ки, биз бу күнәшли көзәл дијарда доғулмушуг. Онун исти ғојнунда азад јашајырыг.

М: Азәрбајчанын индики нәсли илә кечмиш зәһмәткеш нәслинин јашајышы арасында нә кими фәрг вардыр?

Ш: Азәрбајчанын кечмиш зәһмәткеш нәсли азад дејилди. Бүтүн күнү ишләмәләринә бахмајараг аз әмәк һаггы алырдылар. Одур ки, касыб јашајырдылар. Индики нәсил азаддыр. Фираван јашајыр. Өз һалал зәһмәтинин ағасыдыр.

М: «Күлүр торпаг» ифадәсини нечә баша дүшүрсүнүз? Бу нәјә ишарәдир?

Ш: Ше'рдә «Күлүр торпаг» ифадәси совет халгынын гадир әлләри илә Азәрбајчан чөлләринин лаләзара чеврилмәсинә ишарәдир.

М: Бакынын кечмиши илә индики һәјаты арасындакы фәрги ким изаһ едә биләр?

Ш: Бакы шәһәри симасыны инди тамам дәјишиб. Күндән-күнә учалан биналар бу шәһәрә хүсуси көзәллик верир. Кечмишин тозлу күчәләриндән инди әсәр-әламәт јохдур. Ири заводлар, фабрикләр, елм очаглары вә с. јениликләр Бакынын бу азад күнүндә јараныб.

М: «Партијанын ешгилә сән
Күләчәксән һәр бир заман» бејтиндә шаир нә демәк истәјир?

Ш: Бөјүк шаиримиз С. Вурғун бу бејтдә демишдир ки, күнү-күндән көзәлләшән, чичәкләнән республикамыза Ленинин јаратдығы Коммунист Партијасы һәмишә гајғы илә јанашыр. Партијамызын рәһбәрлији илә кәләчәкдә Азәрбајчанымыз даһа да көзәл олачагдыр.

Беләликлә, дәрси јекунлашдырандан сонра шакирдләрә евдә «Азәрбајчан кечмишдә вә инди» мөвзусунда иншa јазмағы тапшырмаг олар.

С. Рүстәмин марағлы әсәрләриндән бири дә вәтәндаш мүһарибәләриндә мисилсиз гәһрәманлыглар көстәрмиш Чапајев һаггында јаздығы «Чапајев» ше'ридир. Тәчрүбәдән ајдын көрүнүр ки, бу ше'рин тәдриси заманы шакирдләрдә мәрдлик, вәтән уғрунда гәһрәманлыг кими һиссләр баш галдырыр. Он-

лар ше'ри һәвәслә әзбәрләјир вә Чапајев һаггында чох шеј өјрәнмәк истәјирләр.

Шакирдләрә чатдырмаг јахшы олар ки, бу мөвзу рус јазычыларынын јарадычылығында даһа чох ишләнмишдир. Д. Фурманов өз күндәлијиндә белә јазмышдыр: «Чапајеви һәгигәтдә олдуғу кими тәфәррүаты илә, күнаһлары вә бүтүн дахили инсан мә'нәвијјаты иләми, јохса ади гајдада, әфсанәви ујдурма кими вермәли?»[1]

О, Чапајеви һәјатда олдуғу кими вермәји гәрара алмышды. С. Рүстәм дә бу мөвзу үзәриндә чох дүшүнмүш вә өзүнүн өлмәз «Чапајев» адлы әсәрини јазмышдыр.

Ше'рин тәдрисинә 2 саат вахт ајрылмышдыр. Мүәллим һәмин вахтдан сәмәрәли истифадә етмәлидир. Ше'рин тәһлили заманы шакирдләрә вәтәндаш мүһарибәсинин гәһрәманларыны хатырламаг, онларда совет адамларына, Совет вәтәнпәрвәрләринә хас олан кејфијјәтләри: Вәтәнә, халга мәһәббәт, сәдагәт кими һиссләри тәрбијә етмәк әсас вәзифә кими гаршыја гојулмалыдыр. Чапајевин апардығы мүбаризә һагг мүбаризәси, әдаләтли мүһарибә иди. Чапајев бизим азадлығымыз үчүн вурушурду. О, чар гошунларыны гырырды. Онун дәстәсинә бүтүн ел, оба гошулур, көмәк едирди. «О көрүр чапа-чага бәшәрин баһарыны», «Чап кәләчәк күнләрин әлиндән севинч гапағ!» кими мисралар үзәриндә иш апармаг бизчә мәгсәдәујғундур.

Вурушдугча Чапајев ганлы һәрб мејданында,
Мән өзүмү санырам бу дөнмәзин јанында.
Санырам ки, мәнимдир онун севинчи, јасы,
Мәним доғма јарамдыр Чапајевин јарасы.
Санырам ки, ордајам, о ган јанымда ахыр,
Онун ганилә биркә мәним ганым да ахыр...

Бу парчада Вәтәндаш мүһарибәсиндә Вәтән јолунда өз чаныны белә әсиркәмәјән Ленин идејалары илә силаһланан чапајевләрә Азәрбајчан халгынын дәрин мәһәббәти ифадә едилмишдир.

«Чапајев» ше'ри илә әлагәдар «Гәһрәманлар өлмүрләр» мөвзусунда киниа јазы апардыг. Јазы ишиндә шакирдләрин әксәријјәти «ә'ла» вә «јахшы» гијмәтләр алдылар. Онлар јазыларынын

[1] Л. И. Тимофеев. Русскаја советскаја литература. Учпедгиз, 1951 сәһ. 176—177.

ахырыны индики һәјата бағлајыр, анд кими сәсләнән «Әкәр лазым кәләрсә биз дә вәтәнимиз јолунда Чапајев кими чанымызы гурбан верәрик» сөзләрини мүасир кәнчләрә хас олан гүрурла дејирләр. Шакирд К. јазыр: «Бөјүк Ленин бабамызын јаратдығы ағ күн уғрунда Чапајев ат белиндә вурушду, дүшмәни ваһимәјә салды. Бу јолда гәһрәманлыгла өлдү. Анчаг о өлмәјиб, үрәкләрдә әбәди јашајыр».

Мүәллим С. Рүстәмин вәтәндаш мүһарибәси мөвзусунда јаздығы «Голсуз гәһрәман», «Партизан Әли» кими әсәрләрини әлавә оху кими верә биләр.

V синифдә марагла охунан әсәрләрдән бири дә көркәмли јазычымыз С. Рәһимовун «Медалјон» повестидир. Бу әсәрлә С. Рәһимов бир даһа сүбут етди ки, о, нәинки Азәрбајчанын, һәтта башга халгларын да һәјатына јахындан бәләддир. Бу әсәрдә рус халгынын нәчиб вә сарсылмаз руһу јүксәк бир вәтәнпәрвәрлик пафосу илә тәрәннүм едилмишдир.

Повестин тәдрисинә програмда 2 саат верилир. 1-чи саатда әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. 2-чи саатда повестин мәфкурәви вә бәдии тәһлили верилмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, вәтәнпәрвәрлик, халглар достлуғу идејасыны шакирдләрә мәнимсәтмәк вә онлары бу руһда тәрбијә етмәк мәгсәди илә әсәри ашағыдакы кими тәһлил етмәк јахшы нәтичә верир.

Мүһарибә илләриндә халглар достлуғунун тәрәннүмүнә һәср едилмиш ән јахшы повестләрдән бири дә «Медалјон»дур. Бу әсәрдә Совет халгларынын достлуғу, инсанпәрвәрлији, вәтәнпәрвәрлији тәјјарәчи Аркади илә азәрбајчанлы Әлинин, һәјатынын сонунда «Ануш» дејә чан верән ермәни оғлу илә газах вәтәнпәрвәрләринин вә Валентина илә түркмән оғлунун талејиндә бирләшир. Онлар ејни амал—Вәтән уғрунда вурушурдулар. Даһи Ленин демишдир: «Нә гәдәр ки, мүхтәлиф милләтләр бир дөвләтдә јашајырлар, онлар игтисади һүгуг вә мәишәт характерли милјон вә милјард телләрлә бир-биринә бағлы олурлар».[1]

Валентинанын әри Аркади чәбһәдә вурушур. О, һәрби тәјјарәчидир. Онларын јашадығы гәсәбәнин јахынлығында дөјүш кедир. Валентина гәсәбәнин учгарында олан евиндә

[1] В. И. Ленин. Милли мәсәлә вә милли мүстәмләкә мәсәләси һаггында. Бакы. Азәрнәшр. 1959. сәһ. 109.

Scanned with ACE Scanner

тәкчә атәш курултуларына јох, санки көмәјә чагыран дөјүшчүләрин сәсини дә ешидир. О, бу дөјүшә кетмәлидир. Буну онун вәтәндашлыг борчу тәләб едир. Беш јашлы гызы Роза, ики јашы тамам олмамыш оғлу Бора ондан әл чәкмир. Ана гәлби һәјәчанла чырпыныр. Онун гәлбиндә ики һисс баш галдырыр. Ја Вәтәнә олан борчуну, ја да аналыг вәзифәсини јеринә јетирмәлидир. Валентина биринчи јолу сечир. О, балаларыны зорла өзүндән кәнар едәрәк дејир: «Башгалары нечә сиз дә еләә»

Валентина балаларындан гопарылыб өзүнү дөјүшә јетиринчә бир гәдәр кечикмишдир. Бу һәрәкәтдән гәзәбләнмиш гоча доктор А. Василич ону «фәрари» адландырмышды. Дөјүш мејданында Валентина өзүнүн вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирир. Дүшмән күлләсинин гурбаны олур. Валентинанын өлүм мәгамында Александр Василич сарсылыр вә она дејир: «...Мән јетмиш јашлы гоча кәлмишәм ки, торпағымы горујанлара һәјат верим, јохса мән бу јашымда нә олардым?

— О, әлини јана атыб титрәк бармагларыны торпага јерләшдириб бир овуч көтүрдү вә титрәјә-титрәјә сыхды:

—Бах, бунун үчүн дә мән сәнә «фәрари»´демишәм. Гызым, заманын һөкмү мәни белә етмишдир».

Бу мүнасибәтләр халгын мәнафејини өз шәхси истәкләриндән үстүн тутан садә адамларын һәгиги вәтәндашлыг гүрурну ајдынлашдырыр. «...Совет вәтәнпәрвәрлијинин көкү, халг достларындан башлајараг узаг кечмишдән кәлир; бу вәтәнпәрвәрлик халгын јаратдығы бүтүн јахшы чәһәтләри өзүндә чәм едир вә онун наилијјәтләрини горумағы чох бөјүк шәрәф сајыр»[1]

Јазычы мүһарибәнин дәһшәтли илләриндә совет вәтәндашларынын ичтимаи идејаларла јашадығыны Әлинин аиләсинә јаздығы мәктубда белә ифадә етмишдир: «Сәнин әлчәјинлә мәним тәјјарәмин гулпундан јапышанда, фашист нә ит оғлудур ки? Көмәк ет, нәнә, бизә көмәк ет!» Мәктубдакы бу сөзләр бир дөјүшчүнүн аиләсинә көндәрдији кағыз дејил, санки бүтүн чәбһәнин архаја мурачиәтидир.

Шакирдләри баша салмаг лазымдыр ки, ејни истәк, арзу, амал өн чәбһәдә олдуғу кими, арха чәбһәдә дә инсанлары бирләшдирир. Мисал үчүн Әлинин анасы гоча Пәри нәнә Валентинанын јетим галмыш ушагларына ана мәһәббәтилә јанашыр. Өз нәвәси илә онлар арасында фәрг гојмур.

Мүшаһидә вә тәчрүбәмиз көстәрир ки, шакирдләр бу повести өјрәндикчә ССРИ халгларынын достлуғуна инанырлар. Онлар дәрк едирләр ки, ағыр күнләрин сынағында бу достлуг даһа да мөһкәмләнди, гол-будаг атды, өзүлләшди.

Бу повестдә С. Рәһимов Аркади, Әли, Күлјаз, Пәри нәнә кими бир сыра көзәл инсан сурәтләри јаратмышдыр. Дүздүр, бу сурәтләр һадисәләрин кедишиндә мүһүм рол ојнамасалар да, анчаг вәтәнпәрвәр, коммунизм идејаларына садиг адамлар кими узун мүддәт јаддан чыхмырлар.

Дәрси ашағыдакы кими јекунлашдырмагла шакирдләрин диггәтини әсәрдәки бејнәлмиләлчилик идејасына јөнәлтмәк фајдалыдыр:

— Ушаглар, көрдүјүмүз кими, Ленин идејалары һәјатымызын бүтүн саһәләриндә һәмишә әсас рол ојнајыр. Ленинизм али мәгсәдләримизи ифадә едир. Хошбәхт һәјатымыз, сәадәтимиз Ленин идејаларынын тәнтәнәсидир. Она көрә дә биз дәрин миннәтдарлыгла Иличә борчлујуг. Ленин идејаларындан илһам алан Совет халгы Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фашист алманијасына галиб кәлди. Индики дөврдә бу идејалар коммунизм гуран гәһрәман халгымызын мүбаризә јолуна прожектор кими кур ишыг салыр.

[1] М. М. Калинин. Коммунист тәрбијәси һаггында. Бакы, ушагкәнчнәшр, 1948. сәһ. 89—90.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ҺҮГУГ ТӘРБИЈӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Акиф АББАСОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

ИНКИШАФ етмиш сосиализм чәмијјәти шәраитиндә јени шәхсијјәтин һәјатда фәал мөвге тутмасында, ичтимаи борча шүурлу мүнасибәт бәсләмәсиндә, совет ганунларына вә һүгуг нормаларына әмәл етмәсиндә һүгуг тәрбијәсинин ролу кетдикчә даһа да артыр. Бу һәм дә чәмијјәтин гаршысында дуран ичтимаи-игтисади вәзифәләрин кенишләнмәси илә шәртләнир. Кичик јашларындан совет һәјат тәрзинин, сосиалист керчәклијинин көзәлликләрини, мүгәддәслијинин, нәһајәт, башлыча [illegible] принсипләрини ајдын

Scanned with ACE Scanner

дәрк едән, мүәјјән олунмуш давраныш вә һүгуг нормаларыны, әхлаг гајдаларыны көзләјән, бир сөзлә, әхлаги-һүгуги чәһәтдән камил бөјүјән нәсилдән кәләчәкдә чәмијјәт үчүн фајдалы адамлар јетишир. Она көрә дә һүгуг тәрбијәсинин мүвәффәгијјәти—бу мәсәләнин гојулушундан, тә'лим-тәрбијә ишиндә она верилән јердән асылыдыр. Һүгуг тәрбијәсинин бачарыгла ашыланмасы үчүн тәдрис едилән фәнләрин әк-сәријјәтинин бөјүк имканлары вардыр. Бу саһәдә мәктәбләримиздә зәнкин тәчрүбә топланмышдыр.

Габагчыл мүәллимләр әдәбијјат дәрсләринин һүгуги тәрбијә имканларындан сәмәрәли истифадә едирләр. Онлар бәдии әсәрләрин әхлаги вә һүгуги мәзмунуну ајдынлашдырмаг јолу илә буна наил олурлар. Јенијетмә вә кәнчләрдә јүксәк әхлаги кејфијјәтләрин, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик һиссләринин, естетик зөвгләринин тәшәккүл тапмасында, формалашмасында, мә'нәви шүурунун даһа да јүксәлмәсиндә инчәсәнәт нүмунәләринин мүстәсна әһәмијјәтә малик олмасы һамыја мә'лумдур. «Романларын, повестләрин, филмләрин, тамашаларын гәһрәманлары илә бирликдә мүһарибә иштиракчылары санки јенидән чәбһә јолларынын гызмар гары үзәриндә јеријир, өзләринин сағ галан вә һәлак олан силаһдашларынын гүдрәтли руһу гаршысында баш әјирләр. Кәнч нәсил исә инчәсәнәтин е'чазкар күчү сајәсиндә өз аталарынын вә ја сакит субһ чағы Вәтәнин азадлығы наминә әбәдијјәтә говушан јенијетмә гызларын рәшадәтиндә санки иштирак етмиш олур».[1]

Тәчрүбәли мүәллимләр әдәбијјат дәрсләриндә бир сыра мөвзуларын тәһлили заманы шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы гајғысына даһа чох галырлар. Нәтичәдә шакирдләр көһнәлијин, чәһаләтин галығы олан бә'зи адәт вә ән'әнәләрдән азад олур, баша дүшүрләр ки, сосиализм вә коммунизмин тәнтәнәси үчүн өз әлләри илә јаратдыглары һәр нә варса, һамысы үчүн билаваситә онлар өзләри чавабдеһдирләр. Она көрә дә дөвләтин, халгын мәнафејини өз шәхси мәнафеләриндән кәнарда көрмүрләр.

Салјан рајонундакы Памбыгкәнд орта мәктәбинин мүәллими Малик Гәдимов кечдији дәрсләрдә мөвчуд тә'лим үсулларыны тәкмилләшдирмәјә, тәдрис просесини интенсивләшдирмәјә, дәрсдә күчлү динамика, емосионал тә'сир јаратмаға чидди фикир верир. О, әдәбијјат дәрсләриндә тә'лимин елә үсулларындан, пријомларындан, васитәләриндән истифадә едир ки, шакирдләрдә фәннә, билик алмаға тәләбат ојада билсин. Мүәллим мүасир дәрсә верилән ән мүһүм тәләбләри нәзәрә алыр, тә'лим вә тәрбијәни ваһид бир просес һалында сәмәрәли шәкилдә бирләшдирир.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри Л. И. Брежнев јолдаш мүәллимләрин Үмумиттифаг гурултајында (1968) демишдир: «...јахшы мүәллим... өзүнү, билијини, хејирхаһ кејфијјәтләрини өз јетишдирмәләринин гәлбиндә вә зеһниндә давам етдирир... Мүәллим индики заманын естафетини кәләчәјә верир вә бу хасијјәт онун әмәјини даһа да чазибәдар едир, әсл јарадычы әмәјә чевирир».[1]

Бу кејфијјәтләр Малик мүәллимә дә хасдыр. О, әсил совет адамына мәхсус олан хүсусијјәтләри өз шакирдләринә ашыламаг үчүн чидди сә'ј көстәрир, тә'лимин тәрбијәедичи характеринә хүсуси диггәт јетирир, шакирдләрин һүгуг тәрбијәсиндә әдәбијјат фәнининин имканларындан бачарыгла истифадә едир.

Малик мүәллим Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-чи илдә» әсәринин тәдриси заманы кечилмиш мөвзуларла јени материалы үзви сурәтдә бағламаға, фәнләрарасы әлагәдән кениш истифадә етмәјә наил олур. Дәрсин гаршысында дуран әсас мәгсәдләрдән бири шакирдләрин һүгуг тәрбијәсини, онларын һүгуги дүшүнчә вә мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк, капитализм гурулушунун, буржуа дөвләтинин әдаләтсиз ганунларыны ифша етмәк вә совет ганунларына, сосиалист биркәјашајышы нормаларына һөрмәт вә сәдагәт һиссләри тәрбијәләндирмәк иди.

Дәрсдә шакирдләрин фәал иштиракы илә буржуа мәһкәмәсинин тимсалында капитализм дүнјасы ифша едилди. Әдаләтли совет мәһкәмәсинин иртичачы буржуа мәһкәмәсиндән, Октјабр өлкәсинин һуманист ганунларынын истисмарчы дөвләтин ганунларындан үстүнлүкләри көстәрилди. Валчалдыран ишә салынды. Республика актјорларынын ифасында «1905-чи илдә» әсәринин он алтынчы шәклинин (мәһкәмә) бир һиссәси динләнилди:

[1] Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бакы, 1976, сәһ. 86—87.

[1]. Мүәллимләрин Үмумиттифаг гурултајынын материаллары, Бакы, 1969, сәһ. 8.

«EJBAЗ:—...Кенерал-губернаторун өлүмү ишчиләрин ирадәсидир ки, јеринә јетирилмишдир.

ПРОКУРОР:—Гәрар чыхаран тәшкилатда кимләр вардыр?

EJBAЗ:—Гәрары һеч бир тәшкилат чыхармамышдыр. О тәшкилат мән өзүмәм, онун сәдри дә мәнәм, үзвләри дә мәнәм, гәрары мән чыхармышам, өзүм дә јеринә јетирмишәм, кенерал—губернатору мән өлдүрмүшәм.

СӘДР:—Нә үчүн?

EJBAЗ:—Чүнки сизин һамыныз кими о да провакатордур. Ики гардаш халгы бир-биринә галдыран, минләрлә ушаглары анасыз, арвадлары әрсиз, күлфәтләри башсыз, ач-сусуз гојан одур. Бу күн сиз әдаләт маскасы кејиб мәни мүһакимә едирсиниз, лакин сиз өзүнүз кимсиниз? Володини ким өлдүрдү? Рәһманову ким өлдүрдү? Јеремјаны ким өлдүрдү? Бнадзени ким өлдүрдү? Онлары ким мүһакимә етди? Нә үчүн етмәди? Сиз һамыныз гатилсиниз, чәлладсыныз. Сизин гурдуғунуз тәхтү тачын сону јетмишдир. Чох чәкмәз ки, бу күн бизим отурдуғумуз бу јердә сиз өзүнүз отурмалы оларсыныз. Минләрлә ушаглар сиздән өз аталарыны, минләрлә аналар өз оғулларыны истәрләр. Сизин мәһкәмәнизин өзүлү ган үстүндә гојулмушдур».

М.—Мүәллиф буржуа мәһкәмәсинә нечә гијмәт верир?

Ш.—Биз билирик ки, һәр бир ордунун, прокурорлуг вә мәһкәмә органларынын фәалијјәти онларын мәнсуб олдуғу дөвләтин мәнафејинә јөнәлдилмишдир. Буржуа мәһкәмәси дә капиталист ганунларынын кешијиндә дурур. Истисмарчыларын, милјончу вә милјардчыларын һөкмранлығына, пул кисәсинин мәнафејинә зидд һәр бир чәһд онун көмәклијилә сусдурулур. Ҹ. Ҹаббарлы әсәрин гәһрәманы васитәсилә буржуа мәһкәмәсинин ијрәнч характерини ачыр.

М.—Ејвазын бүтүн мәс'улијјәти өз үзәринә көтүрмәсини нә илә изаһ едә биләрсиниз?

Ш.—Бахшы ингилаби һәрәката тәзә гошулмушдур. Тәчрүбәсиздир. Она көрә мәһкәмәдә чар үсули-идарәсини, буржуа ганунларыны, һөкумәт адамларынын өзбашыналығыны ифша етмәкдә чәтинлик чәкәчәкдир. Ејваз исә мәтин ингилабчыдыр. Јашадығы мүһитдә инсан һүгугларынын нечә тапдаландығыны, азадлығын, зәһмәткеш халгын шәхсијјәтинин, ләјагәтинин нечә алчалдығыны вә онларын сәфаләтә сүрүкләндијини сүбута јетирмәјә гадирдир.

М.—Кизли тәшкилатын үзвләри губернатору өлдүрмәкдә һаглыдырлармы?

Ш.—Хејр. Онларын террорчулуг тактикасы дүзкүн олмајан мүбаризә јолудур. ССРИ тарихиндән мә'лумдур ки, В. И. Ленин халгчыларын террорчулуг суи-гәсд тактикасыны тәнгид едиб онун ингилаби мүбаризә јолу олмадығыны көстәрмиш вә «Биз бу јолла кетмәјәҹәјик», демишдир.

М.—Сијаси мүбаризәдә террорчулуг јолуну тутан ингилабчылардан кимләри таныјырсыныз?

I Шакирд:—ССРИ тарихиндән өјрәнмишик ки, Русијада террора—јә'ни һакимијјәт нүмајәндәләринин бир-бир арадан көтүрүлмәсинә кечилмәси Вера Засуличин ады илә бағлыдыр. О, 1878-чи илдә Петербург шәһәр рәиси Теренову күллә илә јараламышды.

II Шакирд:—Кәнч ингилабчы Димитри Қаракозов 1866-чы илдә чара күллә атмышдыр.

III Шакирд:—Чар II Александры өлдүрдүкләри үчүн А. И. Җелјабов, С. Л. Перовскаја, Н.И. Рысаков, Н. И. Кибалчич вә Т. М. Михајлов (1881), даһа сонра III Александра гәсддә иштирак етдији үчүн Владимир Иличин гардашы Александр Улјанов (1887) е'дам едилмишдир.

Башга бир шакирд:—Вахты илә Менделејев көстәрирди ки, ингилаб онун әлиндән ики көркәмли шакирдини—Қибалчичи вә Улјанову алмышдыр.

Даһа сонра шакирдләрин фәал иштиракы илә марксизм-ленинизм тә'лими әсас көтүрүлмәклә сијаси һакимијјәти әлә алмагда мүһүм вә башлыча принсипләр нәзәрдән кечирилди. Малик мүәллим шакирдләри факт вә һадисәләри мүгајисә етмәк, тутушдурмаг, нәтиҹә чыхармаг бачарығына јијәләндирмәк үчүн јенидән синфә мүрачиәт едир:

—Ҹ. Ҹаббарлы совет мәһкәмә ичласыны һансы әсәриндә тәсвир етмишдир?

Шакирдләр мә'лум биликләрә истинадән һәмин суала ҹаваб верирләр.

Ш.—«Алмаз» әсәриндә.

М.—Ким «1905-чи илдә» вә «Алмаз» әсәриндә тәсвир едилмиш мәһкәмәләрин мүгајисәсини верәр?

I Шакирд:—Қапитализм ҹәмијјәтиндә мәһкәмә һаким синфин мәнафејини күдүр. О, мүртәҹе характерә маликдир. азадлығын, тәрәггинин дүшмәнидир. Она көрә дә халгын һүгуглары, хошбәхт јашајышы уғрунда мәрд мүбаризләрә өлүм һөкмү охујур.

II Шакирд:—Алмазын јашадығы дөвр сосиализм гуруҹулуғунун илк илләринә тәсадүф едир. Өлкәдә коллективләшмә кедир. Истисмарчы синифләр ләғв олсалар да, кәнддә голчомаг төр-төкүнтүләринин көкү кәсилмәмишдир. Он-

Scanned with ACE Scanner

лар јары кизли, јарычыг шәкилдә сосиализм гуручулуғуна тәрәггијә мане олур, мүасир, инкишаф етмиш совет кәндини гурмаг истәјән Алмаза бөһтанлар атыр, мәһкәмәјә белә верирләр. Әдаләтли совет мәһкәмәси исә әсил һәгигәти үзә чыхарыр.

М.—Совет мәһкәмәсинин һуманист характерини даһа һансы әлавә мә'луматларла ача биләрсиниз?

Ш.—ССРИ Конституцијасынын мүвафиг маддәләринә ујғун сурәтдә фикрими изаһ етмәк истәјирәм. ССРИ-дә бүтүн мәһкәмәләр һакимләрин вә халг ичласчыларынын сечилмәси әсасында тәшкил едилир... Һакимләр вә халг ичласчылары сечичиләр вә ја онлары сечән органлар гаршысында һесабат верирләр вә ганунла мүәјјән едилмиш гајдада онлар тәрәфиндән кери чағырыла биләрләр.

II Шакирд: —ССРИ Конституцијасынын 160-чы маддәсиндә дејилир: «Мәһкәмәнин һөкмү олмадан вә ганун әсас кәтүрүлмәдән һеч кәс чинајәт төрәтмәкдә мүгәссир сајыла билмәз, һабелә чинајәт чәзасына мәһкум олуна билмәз».

Көрүндүјү кими, мүәллим шакирдләрдә совет ганунларына, һагг-әдаләт ишинә инам һисси јарадыр. Бу ганунларын позулмасына вә позан адамлара гаршы нифрәт һисси ашылајыр. Шакирдләрдә өјрәнилән факт вә һадисәләрә гаршы мүсбәт вә ја мәнфи мүнасибәтләр формалашыр. Онлар мәнимсәнилмиш биликләр әсасында әтраф керчәклијә објектив бахмаг бачарығ вә вәрдишләри газаныр, онларда елми дүнјакөрүшүнүн әсасыны тәшкил едән һадисәләрә тәнгиди јанашманын, гијмәтверләнин вә нәтичә чыхарманын системи тәшәккүл тапыр.

ӘДӘБИЈЈАТЫН ӨЈРӘНИЛМӘСИНДӘ ӨЛКӘШҮНАСЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН (ӘФСАНӘЛӘРДӘН) ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Адил БАҒЫРОВ

Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдири

ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫҒЫМЫЗДА әфсанә жанрынын индијә гәдәр тәдгигат објектинә чеврилмәдијиндән бу жанрын тәдрисинә дә орта мәктәб програмларында вә дәрсликләриндә јер ајрылмамышдыр.

Бу жанр гәдим тарихә малик олан халгымызын адәт-ән'әнәләрини, мүхтәлиф дөврләрә аид һадисә вә фактлары өјрәнмәк үчүн әлимиздә гијмәтли мәнбәдир. Мән VIII синифдә «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты» мөвзусуну тәдрис едәркән програмда ајрылмыш 4 саат вахтдан сәмәрәли истифадә едир, шакирдләрдә фолклор жанрына марағы даһа да артырмаг мәгсәдилә әфсанәләр һаггында мүәјјән мә'лумат верирәм. Бә'зән дәрсләримиздә шакирдләр һаглы олараг Нахчыван МССР әразисиндә олан Әлинчә галасы, Килан шәһәри, Оғлан-Гыз мәгбәрәси, Кәми гаја, Кәлин гаја вә с. һаггында «Нә сәбәбә филан мәгбәрәјә Оғлан-Гыз мәгбәрәси дејилир?», «Нечә олуб ки, Турач, Шанапипик вә с. гуш адлары әмәлә кәлиб?», «Филан гаја нә сәбәбә Кәлин гаја адланыр?» кими мараглы суалларла мүрачиәт едирләр. Бу сualларын чавабы кениш изаһат тәләб етдијиндән әфсанәләр һаггында мә'луматы дәрнәкләр васитәсилә шакирдләрә чатдырырам.

Тәдрисин вачиб мәсәләләриндән бири дә синифдәнхарич ишләрлә дәрс арасында әлагәнин јарадылмасындан ибарәтдир. Бу әлагәни јаратмаг үчүн мән Нахчыван МССР әразиси илә бағлы олуб һәлә дә ел арасында јашајан әфсанәләр һаггында шакирдләрдә мараг ојадырам. Тарихи јер вә абидәләр һаггында јаранан әфсанәләр, о чүмләдән Нахчыван торпағындакы тарихи јадикарлар һаггындакы әфсанәләрин Нахчыван тарихи илә бағлы олдуғуну гејд едирәм. Чүнки һәлә сирри елмә мә'лум олмајан нечә-нечә јазылы гајалар, охунмамыш даш китабәләр, гәдим абидәләр, доғма дијарын гәдимлијини чохдан сүбут етмишдир. Һәр дашы, гајасы бир нағыл олан бу торпагда, нечә дејәрләр, әфсанәви Нуһун кәмиси лөвбәр салмыш, Дәдә Горгуд сөз сөјләмиш, Газан хан гылынч чәкмиш, Короғлу, Нәби бу торпагда ат ојнатмышлар. Әфсанәјә көрә, Фәрһад Ширинин көрүшүнә кедәркән бу торпагдан кечмишдир. Карван-карван атлы илә һүчум едиб гылынч чәкәнләр Әлинчә галасында шәһид олмушлар...

Бир учу Араздан тутмуш Вәли дағы, Арпачајдан Салвартыја, Тоғлу гајадан Гыз гајасына гәдәр һәр гаја парчасы бир нағыл данышан гәдим Нахчыванын рәнкарәнк әфсанә вә рәвајәтләрини топламаг, халгымызын тарихини, адәт-ән'әнәләрини арашдырдыгда әлимизә Нахчыван һаггында гијмәтли материаллар верир.

Шакирдләрә бу чүр изаһат вердикдән сонра онлара фолклор нүмунәләринә һәдсиз марағы нәзәрә алыб дәрнәк мәшғәләләринин хејли һиссәсини бу нүмунәләри топламаға һәср едирәм. Шакирдләр тарихин чанлы шаһидләри—ихтијар баба вә нәнәләрлә сөһбәтләр едир, хүсуси дәфтәрләрдә гејдләр апарыр, јахуд магнитофон васитәсилә гочаларын сөјләдикләрини лентә көчүрүрләр. Топланмыш һәр бир әфсанәнин сонунда ону сөјләјәнин ады, фамилијасы вә атасынын ады, һәмчинин доғулдуғу ил вә шәһәр гејд олунур. Шакирдләр топладыглары әфсанәләри тәгдим етдији күн онларын диггәтлә охујур вә груплашдырырам. Сонра шакирдләрлә бирликдә мүзакирә едирик. Индијә гәдәр Нахчыван МССР әразисиндән топладығымыз 60 гәдәр әфсанә вардыр ки, бу күнә гәдәр һеч јердә дәрч олунмамышдыр. Мөвзу рәнкарәнклијинә көрә һәмин әфсанәләри мүхтәлиф группара бөлмәк олар:

1. Нуһла бағлы әфсанәләр; 2. Дағлар һаггында әфсанәләр; 3. Кәнд вә шәһәрләр һаггында әфсанәләр; 4. Гуш вә һејванлар һаггында әфсанәләр; 5. Мәһәббәт әфсанәләри; 6. Әмәк вә гәһрәманлыгла бағлы әфсанәләр; 7. Мүхтәлиф мөвзулу әфсанәләр.

Бунлар тәхмини бөлкү олса да, шакирдләрә бу груплар һаггында мә'лумат верир, топонимика вә мүхтәлиф сөзләрин етимолокијасы һаггында сөһбәтләр апарырам.

Топладығымыз әфсанәләри тәдрис просеси илә әлагәләндирир вә јери кәлдикчә дәрсләрдә истифадә едирәм. Әввәлчә шакирдләрә Ч. Чаббарлынын «Гыз галасы», С. Вурғунун «Ајын әфсанәси» вә с. әсәрләр һаггында мә'лумат верир, сонра исә «Әсли вә Кәрәм» мәһәббәт дастаны(дастаны дәрнәк үзвләринин һамысы охудугдан сонра) әсасында јаранмыш «Ај вә Күн» әфсанәсини шакирдләрә данышырам. Бу чүр фолклор нүмунәләри илә јахындан танышлыг шакирдләрин дәрнәјә марағыны даһа да артырыр.

Дәрнәклә дәрс арасында әлагә јаратмаг үчүн бә'зи әфсанәләрлә тәдрис олунан мөвзуну мугајисәли шәкилдә шакирдләрә баша салырам. Мәсәлән, VIII синифдә Н. Кәнчәвинин «Сирләр хәзинәси» поемасындан «Нуширәванла бајгушларын сөһбәти» мөвзусуну кечдикдән сонра шакирдләрин диггәтини топладығымыз «Гоча вә гуш» әфсанәсинә јөнәлдирәм. Һәмин әфсанәдә дејилир ки, гәдим заманларда бир гоча јер шумлајырмыш. Бир күн тылчасы гырылмыш бир гуш тапыр .Гочанын она јазығы кәлир. Гушу евә апарыб бәсләјир. Сағалдыр. Сонра да ону чөлә бурахыр. Гуш хејли мүддәтдән сонра ағзында бир нечә тохум кәтириб гочаја вериб дејир:—Бунлары әкәрсән...

Бир мүддәтдән сонра гоча тарланын кәнарына кәлир, көзләринә инанмыр. Көрүр ки, ләкләрдә чохлу гарпыз битиб. Севинир. Ахы индијә гәдәр бу бөјүклүкдә гарпыз көрмәмишдир. Гоча фикирләшир ки, бу гәдәр гарпызы падшаһын ичазәси олмадан сата билмәјәчәкдир. Гарпызлардан бирини зүлмкар падшаһа һәдијјә апарыр. Падшаһ гарпызы кәсәндә онун ичиндән гызыл төкүлүр. Һамы мат галыр. Падшаһ гочаја дејир: —Бу сирдән мәни акаһ елә.

Гоча гуш әһвалатыны башдан-ајаға шаһа данышыр. Падшаһ гушу тутуб кәтирмәји әмр едир. Гушу кәтириб шаһа верирләр. О, гушун гылчасыны јенидән сындырыр вә ону өзү сағалтмаг истәјир. Гушу сағалдыр, гылчасына үзүк кечириб һаваја бурахыр. Нечә күндән сонра гуш димдијиндә бир нечә тохум кәтирир. Падшаһ севинчәк һәмин тохумлары һәјәтиндә әкдирир. Бир сәһәр ојаныб көрүр ки, тохумлардан гара тикан чүчәриб. О, нөкәр-наибә әмр едир ки, тиканлары тәмизләсинләр. Сәһәр һәмин јердән тиканлар баш галдырыр. Падшаһ гуша зүлм етдијини баша дүшүр, тәәссүфләнир вә өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә башлајыр.

Көрүндүјү кими, бу әфсанә Низами мөвзулары илә сәсләшир. Буна көрә дә мән ики һөкмдар— Нуширәван вә падшаһ сурәтләринин зүлмкар, әдаләтсиз, рәһмсиз олдуғуну мүгајисәли тәһлил едәрәк көстәрирәм ки, бу зүлмкар һөкмдарлардан биринчиси бајгушун сөһбәтиндән, икинчиси исә гушун һәрәкәтиндән утанараг өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә башлајырлар.

Топланмыш әфсанәләри бәдии әсәрләрлә бу чүр әлагәләндирдикдә әсәрин мәзмуну һаггында шакирдләрин билији мөһкәмләнир, мүгајисәдән чох шеј газаныр вә апардыглары тәдгигатларын да мөвзунун өјрәнилмәсинә нечә көмәк етдијини көрүрләр.

VIII синифдә «Короғлу» дастаныны тәдрис едәркән јаделли ишғалчыларын Азәрбајчана һүчуму вә халгымызын башына ачдыглары мүсибәтләрлә таныш олан шакирдләрин фикирләрини мухтар республика әразисиндә 10—15 јердә мөвчуд олан «Кәлин гаја» (Шаһбуз рајонунун Нурс кәндинин әразисиндә), «Оғлан-Гыз» мәгбәрәси (Ордубад рајонунун Аза кәндиндә) мөвзуларындакы әфсанәләрә јөнәлдирәм. Әввәлчә Гырат вә Дүратын дәниз атындан әмәлә кәлмәләри вә Мисри гылынчын әфсанәви даш парчасындан олдуғуну гејд едирәм. Сонра исә дастанла сәсләшән әфсанәләрә мүрачиәт олунур. Һәмин әфсанәләр «Оғлан-Гыз», «Бәј-кәлин», «Кәлин гаја» вә с.) мүхтәлиф вариантлы олсалар да, мөвзу чәһәтдән бир-биринә јахындыр. Әфсанәләрдә тәсвир олунан намуслу гызларымыз өз исмәтләрини јаделли ишғалчылардан вә ачкөз варлылардан горумаг үчүн дашлара дөнмүш,

Scanned with ACE Scanner

гајалардан тулланмыш, лакин бир гисим инсанларын истә јинә табе олмамышлар. Јахуд, гылынча сарылараг јаделл ишғалчылара гаршы мүбаризә апармыш, өз әрләрини, намус ларыны гејрәтлә мүдафиә етмишләр.

Шакирдләр һәмин әфсанәләрин мәзмунуну өјрәниб ба- шыны көјләрә галдырмыш улу нәнәләримизин абидәсинә тамаша етдикчә саф мәһәббәтин үлвилијинә вә гәһрәман гызларымызын вәтәнпәрвәрлијинә һејран галырлар.

Шакирдләрдә вәтәнә мәһәббәт вә дүшмәнә нифрәт һисси ашыламаг мәгсәдилә мараглы тәдбирләр һәјата кечирирәм. Белә ки, шакирдләри Азәрбајчан ичтимаи фикир тарихиндә мүһүм ролу олан Ф. Нәиминин гәбри үзәринә екскурсијаја апарырам. Онун фачиәли өлүмү илә әлагәдар «Даш галаг» әфсанәсини данышырам (Шакирдләр Ф. Нәиминин фачиә- сини «Нәсими» кинофилминдә көрмүшләр). Елә орадача башыны көјләрә галдырыб тарихән дүшмәнә мејдан охујан мәғрур Әлинчә галасы һаггында (бу һагда «Чарчыбоғанлар- Чарчыбоған-Чәрчибоған», «Ун әфсанәси» вә с. әфсанәләр топланыб) шакирдләрлә сөһбәт апарыр вә Әлинчә галасы- нын зирвәләринә галхыб орадакы һасар галыглары, су гујусу вә с. илә таныш олуруг.

Тәчрүбә көстәрир ки, ишин бу чүр тәшкили шакирдләр- дә мүстәгил дүшүнмә габилијјәтини вә тәдгигатчылыг бача- рыгларыны артырыр, шифаһи халг әдәбијјатына даир би- лији кенишләндирир, фолклор нүмунәләринә һәдсиз мараг ојаныр, бәдии әсәрләрин тәдриси илә мүгајисәдә өлкәшү- наслыг материалларындан истифадә илә әлагәдар әфсанә жанрынын хүсусијјәтләри дә өјрәнилир. Башлычасы исә өј- рәнилмиш әфсанәләрдән нәтичә чыхармаға имкан јарадыр.

ХАЛГЫН МӘ'НӘВИ СӘРВӘТИНӘ МӘҺӘББӘТ

Шамхәлил МӘММӘДОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты

ФОЛКЛОР халгын тарихини, онун инкишафы мәрһәлә- ләрини өјрәнмәкдә ән дәјәрли, зәнкин мәнбәдир. Бө- јүк пролетар әдиби М. Горки гејд едирди ки, фолклор өз хүсуси јолу илә тарихә јолдашлыг едир. Әмәкчи халгын әсил тарихини билмәк үчүн фолклору дәриндән өјрәнмәк лазымдыр.

Фолклорда хәлгилијин мә'на көзәллијинә, ичтимаи фи-
кир вүс'әтинин мөвзу актуаллығына бүрүнмүш, фәлсәфи мәз-
муна малик тәфәккүр мәһсуллары јашајыр. Һансы ки, бун-
лар кетдикчә камилләшән бәшәр зәкасы үчүн һәмишә идеја,
фантазија гајнағы, инсана инам вә мәһәббәт мәнбәји олмуш-
дур, нәчиб вә јүксәк инсани кејфијјәтләр тәрбијә етмәк үчүн
гијмәтли васитә—материаллардыр. Мәһз буна көрәдир ки,
халг билији, халг зәкасы—фолклор әсрләрин, гәринәләрин
сынағындан гәләбә илә чыхыр, садәдән мүрәккәбә доғру
инкишаф просесиндә чилаланыр, үлвиләшиб тарихләшир.

Гәдимлијинә көрә дүнјанын бир сыра халглары илә јана-
шы дуран Азәрбајчан халгы шифаһи сөз сәнәти инчиләри-
нин, үмумијјәтлә, зәнкинлијинә, фолклорунун жанр рәнкарәнк-
лијинә көрә дә кениш мөвгејә, биринчиләр сырасында ән је-
рә, бөјүк тә'сир вә нүфуза маликдир. «Жанр чохлуғу, нөв
рәнкарәнклији исә халгын чоғрафи вә иглим шәраитләри,
истеһсал вә үмуми етник әламәтләри илә бағлы олмуш-
дур.»[1] Чохшәкилли лирикаја малик, мүхтәлиф әдәби нөв-
ләрин поетик-фәлсәфи говушмасы олан дастанларла, на-
ғыл, әфсанә, рәвајәт вә ләтифәләрлә... зәнкин Азәрбајчан
шифаһи халг јарадычылығы етнографијамызын, тарих вә
әдәбијјат тарихимизин өјрәнилмәсиндә, сөз сәнәтимизин
принсип вә ән'әнәләринин тәдгигиндә, халг педагожи фикри-
нин арашдырылмасында гијмәтли мәнбә, дәјәрли мә'хәз, бө-
јүк хәзинә, фајдалы материалдыр.

Үмумтәһсил мәктәбләримизин һәм ибтидаи синифлә-
риндә, һәм дә IV, VI, VIII вә IX синифләриндә билаваситә
мүәллимин рәһбәрлији алтында өјрәнилән халг әдәбијјаты
нүмунәләри кәнч нәслин етик-естетик тәрбијәсиндә, елми
дүнјакөрүшүнүн кенишләндирилмәсиндә, тәхәјјүл вә фанта-
зијасынын, үмумијјәтлә, тәфәккүрүнүн инкишафында, сөз
еһтијатларынын зәнкинләшдирилмәсиндә, сөз сәнәтинин спе-
сифик хүсусијјәтләринин, әдәбијјатын ичтимаи-фәлсәфи ма-
һијјәтинин дәрк едилмәсиндә ачар, тә'сирли васитә, ән сөз
ролу ојнајыр.

Лакин гејд едәк ки, тәдриси үчүн вахт ајрылмыш вә
дәрсликләримизә програм үзрә тәдрис материалы вә әлавә
оху нүмунәләри кими дахил едилмиш аталар сөзләри вә мә-

---

[1] Г. А. Меновшиков, «Сказки и мифы народов Чукотки и Камчатки». Изд-во «Наука», Москва, 1974, сәһ. 6.

Scanned with ACE Scanner

сәлләр, бајаты, лајла вә охшамалар, нағыл вә дастан (мөвчуд дәрсликләрә чәми ики дастандан парчалар дахил едилиб) зәнкин халг поетик јарадычылығындан кичик зәррәчикләрдир.

Партија вә һөкумәтимиз халг јарадычылығына јүксәк гијмәт верир, бөјүк гајғы көстәрирләр. Классик ирсә Ленин мүнасибәтинин принсипләри әлдә рәһбәр тутулараг совет дөврүнә гәдәрки фолклор материалларымыз арашдырылыр, тәһлил едилир, нәшр олунур.

Бу күн елмләрин әсасларына јијәләнән һәр бир мәктәбли сабаһын коммунизм гуручусудур, совет вәтәндашыдыр. Шакирддә халгын мадди-мә'нәви сәрвәтләринә мараг вә мәһәббәт ојатмаг, тарихи, елми, бәдии вә ја башга мәдәни дәјәри олан мадди вә мә'нәви јарадычылыг әсәрләри мүһафизә етмәк һисси ашыламаг биринчи нөвбәдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллиминин шәрәф иши олмалыдыр. «Сөз сәнәтимизин башланғычы» (М. Горки) олан фолклорумуза шакирдләрдә мараг ојатмаг, онлары халг бәдии тәфәккүрүнүн мәһсулу олан нағыл, бајаты, рәвајәт вә әфсанәләри топламаға һәвәсләндирмәк, бабаларымыздан јадикар галан сөз сәнәти инчиләрини горујуб јашатмаг, халгын поетик јарадычылығына мәһәббәт ашыламаг бахымындан әһәмијјәтлидир. Бу заман һәм шакирдләрә тәдгигатчылыг бачарығы ашыланыр, онларда мүстәгил иш вәрдишләри инкишаф етдирилир, һәм дә нағыл, бајаты, тапмача, аталар сөзләри вә с. топламаг шакирдләрә тәчрүби мә'лумат газандырыр, сөз сәнәтинин спесифик хүсусијјәтләри барәдә тәсәввүр јарадыр.

Һазырда фәнләрарасы әлагә тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәсиндә әсас еһтијат јолларындан бири сајылыр. Фәнләрарасы әлагә имканларынын ашкара чыхарылыб тәдрис просесиндә сәмәрәли истифадә олунмасы шакирдләрин фәаллығыны тә'мин едир, онларын елми дүнјакөрүшүнүн кенишләндирилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Үмумтәһсил фәнләринин тәдриси заманы мөвчуд әлагә имканларынын нәзәрә алынмасы тәбиәт вә чәмијјәт һаггында елмләр арасында објектив әлагә олдуғуну шакирдләрә баша салмаг «реал аләм барәдә онларда там тәсәввүр јаратмаг, һадисәләрин гаршылыглы диалектик әлагәсини көстәрмәк»[1] демәкдир. Фәнләрарасы әлагә бахымындан

[1] «Азәрбајчан мәктәби», № 8. 1976, сәһ. 29.

да јанашсаг, шакирдләрин фолклор нүмунәләри топлајыб, онлара даир елми-нәзәри билик (мүстәгил олараг) әлдә етмәләри фајдалы вә марағлыдыр. Чүнки мүшаһидә вә тәдгигат, еләчә дә Русија мәктәбләриндә бу мәсәләнин вәзијјәти илә танышлыг белә бир гәнаәт доғурур ки, мәктәбдә ана дилинин тәдрисини, өлкәнин тарихини, мәдәнијјәтини, әдәбијјатыны, тәбии-чоғрафи шәраит вә сәрвәтләринин өјрәнилмәсини халг әдәбијјатындан—фолклордан ајырмаг мүмкүн дејилдир».[1] Мәктәби «фолклору өјрәнмә», «фолклору топлама» очағына чевирмәк дә вачибдир. Бу, тә'лимин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә дәјәрли васитә вә оптимал имканлардан биридир.

Республика мәктәбләриндә апардығымыз мүшаһидәләр вә арашдырмалардан ајдын олду ки, бир сыра габагчыл мүәллимләр шакирдләрә Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығына даир билик вә мә'лумат вермәк үчүн програмда ајрылмыш вахтдан (IV, VI, VIII синифләр үзрә) сәмәрәли истифадә едир, V вә VII синифләрин әдәбијјат китабларындакы әлавә оху материаллары үзәриндә шакирдләрин марағлы ишини тәшкил едирләр.

Бүтүн бунларла јанашы, шакирдләрдә әдәби марағын инкишафында мүһүм рол ојнајан, кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, достлуг, доғручулуг, халг ишинә сәдагәт, инсанлара инам вә мәһәббәт, бөјүкләрә һөрмәт руһунда тәрбијәсиндә, әгли тәһсил проблеминин һәллиндә тә'сирли васитә олан фолклор үзрә кениш нәзәри—практик билик мәнимсәтмәк үчүн фајдалы тәдбирләр һәјата кечирир, иш апарырлар. Бунлардан бири мөвчуд әдәбијјат кабинети нәздиндә фолклор кушәси јаратмаг, «кәнч фолклоршүнаслар» дәрнәји тәшкил етмәкдир.

Бакынын Октјабр рајонундакы М. Мүшфиг адына 18 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат кабинетиндәки фолклор кушәсиндә шифаһи әдәбијјатын жанр вә шәкилләри һаггында мә'лумат верән схем, халг јарадычылығынын күчлү вә зәнкин бир голуну тәшкил едән ашыг әдәбијјаты вә ашыглар гурултајлары нүмајәндәләри барәдә материаллар вардыр. Мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләриндән Күлүш Гафарова вә Исмәт Мирбабајева фолклор кушәсини даһа да зәнкинләшдирмәк үчүн мәктәблиләри халг ја-

[1] Ә. Гарабағлы, Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы, Бакы, 1968, «Маариф» нәшријјаты, сәһ. 145.

Scanned with ACE Scanner

радычылары үзрә материалларын топланмасына истигамәтләндирирләр.

Шаумјан рајонундакы 220 нөмрәли орта мәктәбдәки фолклор кушәси башга үмумтәһсил мәктәбләримиздәки кушәләрдән фәргләнир.

Халга тәкчә мадди сәрвәтләрин дејил, мә'нәви сәрвәтләрин дә јарадычысы кими гијмәт вермиш марксизм-ленинизм классикләри онун поетик јарадычылығына дәфәләрлә мүрачиәт етмишләр. К. Марксын јунан мифолокијасына даир фикирләри, Ф. Енкелсин «Аилә, хүсуси мүлкијјәт вә дөвләтин мәншәји» вә «Алман халг китаблары» адлы әсәрләриндә, В. И. Ленинин ајры-ајры мәгаләләриндә, еләчә дә «Јевкени Потје» (вәфатынын 25 иллији мүнасибәти илә) вә «Алманијада фәһлә хорунун инкишафы» әсәрләриндә фолклора даир мараглы, фолклоршүнаслыг елмимизин методолокијасыны тәшкил едән елми-нәзәри мүддәалары һаггында шакирдләрә мә'лумат верилмәси фајдалы олур, онларда фолклорун ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии дәјәри үзрә тәсәввүр јарадыр. 220 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат кабинетиндә јарадылмыш фолклор кушәсиндә марксизм-ленинизм классикләринин халг поетик јарадычылығына даир фикирләри диггәти хүсусилә чәлб едир.

Кабинетләрдә фолклор кушәләри јаратмаг, бураја халг јарадычылығы үзрә елми-нәзәри вә тәдгигат характерли материалларла јанашы, халг әдәбијјаты нүмунәләри топланмыш китаблар јерләшдирмәк, бүтүн бунлардан тә'лим просесиндә истифадә етмәк Јевлах рајон вә шәһәр мәктәбләриндә дә кениш вүс'әт алмышдыр. Һазырда Јевлахын Һүрүшағы, Гојунбинәси, Танрыгулулар орта мәктәбләриндәки әдәбијјат кабинетләри (кабинет мүдири Р. Әбдүләзимов, С. Рәһимов вә М. Миришовдур) нәздиндә шифаһи халг әдәбијјаты бөлмәси јарадылмышдыр. Һәмин бөлмәләр јени-јени васаит, әдәби материал вә с. һесабына даһа да зәнкинләшдирилир. Фолклор клубларынын үзвләри олан шакирдләрин топладыглары бајаты, тапмача, нағыл вә с. әдәби нөвләр үзрә груплашдырылыр, бөлмәдә сахланылыр. Бурада шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри илә јанашы, елми-нәзәри мәгаләләр, тәдгигат әсәрләри дә вардыр.

Халдан кәнд орта мәктәбиндә үч әдәбијјат кабинети вардыр. Телевизија өтүрүчүсү, телевизору, валчалдыран вә магнитофону, хејли әјани васаити вә китабханасы олан бу-

кабинетләрдән бириндә фолклор кушәси јарадылмасына башланылмыш, артыг мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Шакирдләрин топладыглары шифаһи халг әдәбијјаты материаллары, елми-нәзәри вә тәдгигат характерли мәгаләләр, чап олунмуш китаблар һесабына јарадылмыш фолклор кушәләри мүвафиг програм материалларынын тәдрисини әјаниләшдирмәјә, сөз сәнәтимиз үзрә дәрин вә әсаслы билик мәнимсәнилмәсинә имкан верир. Рајон мәктәбләриндә јарадылмыш фолклор кушәләри габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин ел сөзүнә, халгын мә'нәви сәрвәтинә мәһәббәтләринин ифадәсидир.

Халг јарадычылығына шакирдләрдә мараг вә мәһәббәт ојадылмасында Нағыллар аләми музејләринин дә ролу вардыр. Истәр ибтидаи синифләрдә ана дили дәрсликләриндәки халг јарадычылығы материалларынын, истәрсә дә јухары синифләрдә әдәбијјатдан мүвафиг мөвзуларын тәдрисинин әјаниләшдирилмәсинә имкан верән музејләрдән бири һазырда Бакынын Ленин рајонундакы 82 нөмрәли мәктәбдә фәалијјәт көстәрир. Габагчыл тә'лим-тәрбијә очағында јарадылмыш бу музејдә нағыл, тәмсил вә дастанлардан парчалар үзрә чәкилмиш шәкил вә иллүстрасијалар, шакирдләрин билик вә габилијјәтләринин ифадәси олан әл ишләри топланмышдыр. Мәктәблиләрдә башга халгларын да шифаһи әдәбијјатына мараг ојатмаг, онлара бејнәлмиләлчилик дујғусу ашыламаг бахымындан музејдәки ашағыдакы чәһәт тәгдирәлајигдир; бурада гардаш рус, Украјна, белорус, өзбәк, күрчү, молдав вә башга халгларын да нағыллары әсасында чәкилмиш шәкил вә дүзәлдилмиш әл ишләри вардыр. Бүтүн бунлар шакирд фантазијасына, бәдии тәхәјјүл вә тәфәккүрүнә гида верир, әдәби марағын артмасына, естетик зөвгүн формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Фүзули рајонундакы Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбинин мүәллими Мәтләб Гасымовун тәшәббүсү илә јарадылмыш «Кәнч фолклорчулар» дәрнәјинин иши даһа мараглы гурулмушдур. Шаир-мүәллимин рәһбәрлик етдији (ичтимаи әсасларла) дәрнәјин үзвләри фолклор материалларыны јазыја алыр, онлары чап олунмуш нүмунәләрлә мүгајисә едир, орижинал һесаб етдикләрини мүвафиг кушәдә сахлајырлар. Мүәллимин рәһбәрлији алтында бурада әлјазмасы шәклиндә «Фолклор» журналы бурахылыр. Журналын һәр нөмрәси баш мәгалә илә ачылыр. Халг поетик јарадычылығына даир

мәсәләләрә тохунулан мәгаләләрдән сонра аталар сөзләри,
мәсәләләр, рәвајәт вә бајатылара аид нүмунәләр верилир.
Мәтләб мүәллим синифдә хүсуси бир лөвһә јаратмыш-
дыр. Фолклор лөвһәсиндә мәһз шакирдләрин топладыглары
јени нүмунәләр нүмајиш етдирилир. Беләликлә, онларда ах-
тарышлара мараг вә һәвәс артыр.

Бачарыглы мүәллим М. Гасымов өз ишини тәкчә фолк-
лор материаллары топланылмасы вә бунлардан ибарәт жур-
нал бурахылмасы илә мәһдудлашдырмыр. Фолклор матери-
алларынын топланылмасы вә бунларын журнал шәклиндә
чап едилмәси просесиндә шакирдләр практик јолла мүәјјән
мә'лумат газаныр, мүстәгил олараг нәзәри билик мәнимсә-
јирләр. Мәтләб мүәллим әдәбијјат фәннинин тәдриси зама-
ны шакирдләрин бу мә'лум билијинә әсасланыр, онларын
дәрс просесиндә фәаллығыны тә'мин едир. О, әдәбијјат тәд-
рисиндә фәндахили әлагәдән истифадә етмәклә фолкло-
ра даир мә'лум биликләрә әсасланмагла програм материал-
ларынын асан, дәриндән, шакирдләрин өзләринин мүстәгил
јолла газандыглары биликләрлә әлагәли шәкилдә мәнимсә-
нилмәсинә, јадда мөһкәм галмасына, сөз сәнәти үзрә кениш,
әлагәли билик верилмәсинә мүвәффәг олур. Јери кәлмиш-
кән гејд едәк ки, әдәбијјат кабинетиндә милли тикмәләрә аид
нүмунәләр дә сахланылыр. Белә тикмәләр үзәриндә јазылы
әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләринин портретләри
асылыр, ашағыда исә онларын аталар сөзү вә мәсәлләрә чев-
рилмиш кәламлары верилир. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун
милли орнамент вә нахышлар долу бәдии тикмә үзәриндәки
портретинин ашағысында бу сөзләр јазылмышдыр: «Ка-
мал атә күркү дејил ки, ирс илә өвлада јетишә!». Әдибин бу
ифадәси артыг аталар сөзү кими популјарлашараг халг
арасында ишләдилир. Һәмин факт шакирдләри башга бир
актуал әдәбијјатшүнаслыг проблеминә истигамәтләндирир.
Шакирдләр јазылы әдәбијјатла шифаһи әдәбијјатын гар-
шылыглы әлагәсинә даир ахтарышлар апарыр, фолклордан
истифадә етмиш сәнәткарларымызын өзләринин јаратдыгла-
ры әсәрләрин фолклорлашмасына даир мараглы фактлар
әлдә едирләр. Бу исә сөз сәнәти үзрә билик вә мә'луматын
систем тәшкил етмәсинә, дәриндән мәнимсәнилмәсинә имкан
верир, психоложи стимул јарадыр.

Товуз рајонундакы Ашағы Ајыблы кәнд 2 нөмрәли мәктә-
бин мүәллими Иса Исајевин фәалијјәти дә бу бахымдан тәг-
дирәлајигдир.

Шакирдләрин шифаһи әдәбијјата даир биликләрә јијәлән-
мә, информасија әлдә етмә мәнбәләрини тәхминән ашағыдакы
кими схемләшдирмәк олар:

а) аиләдә нәнә-бабаларын сөјләдикләри нағыллар, рә-
вајәтләр, дедикләри тапмачалар;

б) радио вә телевизијанын халг јарадычылығына даир
верилишләри;

в) ушаг китабханалары вә китабханаларын ушаг шө'-
бәләринин фолклор үзрә фондунун мүталиә олунмасы;

г) ибтидаи синифләрдә мүәллимин билаваситә рәһбәр-
лији алтында халг јарадычылығы нүмунәләринин мәнимсә-
нилмәси вә с. и. а.

Фолклор үзрә мә'лум билијә әсасланмагла IV—VII си-
нифләрдә әдәби материалларын, VIII синифдә әдәбијјат та-
рихимизин гәдим дөврү үзрә мәктәб курсунун тәдрисинин сәмә-
рәлилијини артырмагла, тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәјә мү-
вәффәг олан И. Исајев кечән дәрс илиндә мәктәбдә «Кәнч
фолклорчулар» дәрнәји јаратмышдыр. Бу дәрнәјә шифаһи
халг јарадычылығына хүсуси мараг көстәрән шакирдләр чәлб
олунмушдур. (дәрнәјин үзвләри мүәллимин дәрс дедији ша-
кирдләрин хејли һиссәсини әһатә едирди). Мәктәблиләр Иса
мүәллимин рәһбәрлији алтында көркәмли фолклоршүнас
алимләримизин Һ. Араслы, М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Ахундов, П.
Әфәндијев, В. Вәлијев вә башгалары барәдә мә'лумат топла-
мышлар. Јашадыглары кәндин вә гоншу јашајыш мәнтәгәләри-
нин сакинләриндән топладыглары халг әдәбијјаты нүмунә-
ләрини ајрыча дәфтәрдә гејдә алан шакирдләр һәмин мате-
риаллар әсасында алманах һазырлајыр вә ајда ики дәфә
«Һикмәтли сөзләр» башлығы алтында верилиш сәсләнди-
рирләр. Бурада «Кәнч фолклорчу» адлы дивар гәзети чыха-
рылыр. Гәзетдә шакирдләрин топладыглары халг әдәбијја-
ты нүмунәләри, еләчә дә онларын өзләринин фолклордан
вә фолклор ән'әнәләриндән истифадә јолу илә јаратдыглары
бәдии јазылар—ләтифә вә кичик һәчмли нағыллар дәрч
олунур.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, һазырда фәнләрарасы
әлагә имканларынын нәзәрә алынмасы бөјүк актуаллыг
кәсб етмишдир. Фәнләрарасы (еләчә дә фәндахили) әлагә
имканларынын ашкара чыхарылмасы вә бунлардан истифа-
дә тәдрисин интенсивләшдирилмәсинә, шакирдләрин дәрс
әрзиндә фәаллығынын тә'мин олунмасына, кечмиш билијин

Scanned with ACE Scanner

тәкрар етдирилмәсинә имкан верир. Әдәбијјат тәдриси про-сесиндә бу проблемин мүвәффәгијјәтли һәлли ичтимаи шүу-рун хүсуси формасы олан бәдии әдәбијјат үзрә билијин та-вә дәрин олмасына реал, психоложи стимул јарадыр. Әдә-бијјат тарихи курсу тәдрисинин сәмәрәлилији үчүн әдәби-бәдии зәмин һазырланыр, сәнәткарын әдәби көрүшләри, ја-радычылыг гајнаглары үзрә илкин мә'лумат газанылмыш олур, шакирдләрин бәдии материаллар фонду зәнкинләшди-рилир, нитг мәдәнијјәтинин инкишафы тә'мин едилир. IV—VII синифләр, еләчә дә VIII синиф үзрә чәтин мәнимсәнилән мөвзуларын, бәдии материалларын идеја мәзмуну асан гав-ранылыр, нәзәријјәјә даир билик вә мә'лумат дәринләшди-рилир. Үмумијјәтлә, мәктәблиләрдә әдәби мараг инкишаф етдирилир.

ӘДӘБИЈЈАТДАН ФОТОАЛБОМУН ҺАЗЫРЛАНМАСЫ ВӘ ШАКИРД МҮСТӘГИЛ ИШИНИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ариф СӘФӘРОВ
Дәвәчи шәһәр Т. Аббасов адына мәктәбин мүәллими

ӘДӘБИЈЈАТ тәдрисинә аид әјани вәсаитин азлығы һамыја мә'лумдур. Буна көрә дә дәрсләрими әјани вәсаитлә тә'мин етмәк, кечилән мөвзуну шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәтмәк үчүн фотоалбомлар һазырлајырам. Индијә кими 50-дән јухары фотоалбом һазырламышам.

Фотоалбом шәкил коллексијасы олмајыб, мүәллим вә шакирд үчүн истигамәтверичи мәнбәдир. Әсасән, VIII—X синифләр үчүн нәзәрдә тутулан албомдан ашағы синифләрдә дә истифадә едир вә шакирдләрдә әдәбијјата һәвәс ојадырам.

Үч формада фотоалбом һазырлајырам: 1. Јазычыларын тәрчүмеји-һалына аид. 2. Тәдрис олунан бәдии әсәрләр үзрә. 3. Ичмал характерли мөвзулара аид.

Фотоалбом һазырлајанда шакирдләрин гүввәсиндән истифадә едир, даһа доғрусу, шакирдләри мүстәгил ишләтмәјә чалышырам. Дәрс дедијим шакирдләри синифләр үзрә груплара бөлүрәм: шәкил ахтаранлар, мә'лумат топлајанлар, чилидчиләр, рәнклә ишләјәнләр, фотоапаратла вә ја әл илә

шәкил чәкәнләр. Һазырланачаг албомун иши әввәлдән шакирдләр арасында планлашдырылыр вә онлара узун мүддәтли вахт верилир. Бә'зән бир албом үчүн шакирдләр бир ај чалышырлар. Шәкил ахтаранлар мүхтәлиф гәзет, китаб вә журналлардан шәкилләрин фотосурәтини чыхарыр, мүәјјән театр вә артистләрә мүрачиәт едәрәк шәкил әлдә едирләр. Материал топлајанлар исә мәсләһәт көрүлмүш бәдии, елми вә методики китаблар охујур, хроноложи дәфтәр һазырлајыр вә мүәјјән ситатларын үзүнү көчүрүрләр. Бундан сонра биркә фәалијјәтә башлајырыг. Бу мәгаләдә тәрчүмеји-һал фотоалбомунун һазырланмасы вә ондан истифадә һаггында данышмаг истәјирәм.

Тәрчүмеји-һал фотоалбому һазырлајанда јазычыларын һәјат вә јарадычылығыны һәртәрәфли әһатә етмәјә чалышырыг. Бу заман Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи вә мүвафиг монографик әсәрләри әлдә рәһбәр тутуруг. Чүнки орта мәктәб әдәбијјат дәрсликләри лазым олан тәләбаты өдәмир.

Тәрчүмеји-һал фотоалбому ашағыдакы мәрһәләдән ибарәт олур; кириш, јазычынын һәјаты, бәдии јарадычылығы, она партија вә һөкумәтимизин аталыг мүнасибәти.

Һәр һансы јазычы һаггында албом һазырлајанда һәмин сәнәткарын сөјләмиш олдуғу һикмәтамиз бир фикир онун јарадычылығы үчүн девиз сечилир вә ири һәрфләрлә биринчи сәһифәдә јазылыр: «Отуз иллик әдәби-ичтимаи вә ингилаби һәјатымда јалныз бир һәгигәти дәрк етмишәм. Бу һәгигәт ленинизмдир». («Н. Нәриманов» фотоалбомундан).

М. Ф. Ахундова аид албомун икинчи сәһифәсиндә С. Вурғун тәрәфиндән онун һаггында дејилмиш бир ситат јазылыр: «М. Ф. Ахундов өз пагонлу вә медаллы мундири ичиндә бөјүк бир үрәк кәздирирди. Бу үрәк онун халг үчүн сәадәт вә азадлыг ахтаран үрәји иди. Бу үрәк интернасионалист вә һуманист Ахундовун бүтүн инсанлара мәһәббәтлә долу гардашлыг үрәји иди. Бу үрәк Азәрбајчан халгынын рус чаризминә гаршы нифрәт үрәји, рус халгына, онун бөјүк мәдәнијјәтинә һөрмәт вә мәһәббәт үрәји иди».

Көрүндүјү кими, биринчи вә икинчи сәһифәләр јазычынын һәјатыны кечмәјә зәмин һазырлајыр, даһа доғрусу шакирдләрдә һәмин јазычыја мәһәббәт һисси ашылајыр.

Албомун үчүнчү сәһифәсиндә јазычынын бөјүк шәкли јапышдырылыр, сағ тәрәфиндә әдәбијјатымыза кәтирдији јениликләр (танышлыг мәгсәди илә), сол тәрәфдә исә анадан

Scanned with ACE Scanner

олдуғу ил, ата вә анасы һаггында мә'лумат верилир. Үмумијјәтлә, албомдакы шәкилләрин сағ тәрәфиндә јазычынын тәрҹүмеји-һалы, сол тәрәфдә әдәби фәалијјәти вә алт һиссәдә исә мүхтәлиф јазылар олур.

4-чү вә 5-чи сәһифәләрдә анадан олдуғу шәһәр вә муасирләринин шәкли олур. Бундан мәгсәд һәмин шәһәр вә рајонун әдәбијјатымыза бәхш етдији шәхсијјәтләр вә онларын арасында тәдрис олунан јазычынын мөвгејини изаһ етмәкдир. Мәсәлән, «Низами» албомунда: Кәнҹә—Мәһсәти ханым, Әбүл-Үла вә б; «Ҹ. Мәммәдгулузадә» албомунда: Нахчыван—М. С. Ордубади, Ә. Гәмкүсар, Һ. Ҹавид, Б. Кәнкәрли; «Г. Закир» албомунда: Шуша—Х. Натаван, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, С. С. Ахундов, Ү. Һачыбәјов, Ф. Көчәрли вә башгалары.

Даһа сонра јазычынын һәјаты илә әлагәдар олан шәкилләр мүәјјән дөврләрлә дүзүлүр. Мәсәлән, «Ҹ. Мәммәдгулузадә» албомунда шәкилләрин дүзүлүшүнә вә тәрҹүмеји-һалын ардычыллығына нәзәр јетирәк:

1. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин ушаглығы, илк тәһсили. Гори мүәллимләр семинаријасында охумасы вә мүәллимлик фәалијјәти.

2. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Тифлисдәки фәалијјәти, М. А. Шаһтахтински илә танышлығы, «Шәрги-Рус» гәзетиндә, «Гејрәт» мәтбәәсиндә ишләмәси вә илк әсәринин нәшри.

3. «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри, онун тә'сир даирәси вә журналын тәнгид һәдәфләри.

4. «Өлүләр» комедијасы вә онун тамашаја гојулмасы, әсәрин ингилабдан әввәл тамашаја гојулдуғу јерләрин хәритәси.

5. Јазычынын нәср јарадычылығы: «Почт гутусу», «Гурбанәли бәј» вә «Данабаш кәндинин әһвалатлары». Һәмин әсәрләрә чәкилмиш иллүстрасијалардан нүмунәләр.

6. Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Иран һәјаты. Бөјүк демократ Тәбриздә.

7. Ҹ. Мәммәдгулузадә Бакыда вә һәјатынын сон илләри. Тәрҹүмеји-һал саатында јазычынын јарадычылығындан данышмаг, ону дүзкүн ајдынлашдырмаг үчүн јазычынын јарадычылығыны ја дөврләр үзрә, ја да әдәби мөвзулар үзрә изаһ етмәк мәгсәдәујғун олур. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлынын јарадычылығыны албомда ашағыдакы бөлмәләрдә ајдынлашдырмаг мүмкүндүр.

1. Илк аддымлар (1915—1918-чи илләр). Һекајәләри. драмлары, дикәр әсәрләри вә чап олундуғу мәтбуатын ады;

2. Тәрәддүд дөврү (1918—1920-чи илләр);

3. Әдибин романтикасы вә совет мәтбуатында фәалијјәти;

4. Капитализмин ифшасы («Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» әсәрләри үзрә)

5. Ҹ. Ҹаббарлы вә тарихи мөвзу («1905-чи илдә» вә «Од кәлини»);

6. Јени һәјатын тәрәннүмү («Севил», «Алмаз», «Јашар» вә башгалары)

Албомун бу һиссәсинә елә шәкилләр јапышдырылыр ки, (Сара, Сәријјә, Нәсрәддин шаһ, Ајдын, Огтај Елоғлу вә б.) онлар һаггында ајрыча данышмаг мүмкүн олсун. Һәмин әсәрләрә аид чохлу шәкил јапышдырыланда исә шакирдләрин диггәти јалныз шәкилләрдә олур, онлар мөвзуну дәриндән мәнимсәјә билмирләр. Буна көрә дә фотоалбома чохлу шәкил јапышдырмаг мәсләһәт дејилдир.

Фотоалбомда көһнәликлә јенилијин мүгајисәси верилир; даһа доғрусу, ингилабдан әввәл вә совет һакимијјәти илләриндә сөзә вә сәнәткара мүнасибәт өз әксини бурада тапыр. Мәнҹә, шакирдләрин коммунист әхлагынын формалашмасында, онларда елмә вә сәнәткара мәһәббәт һиссләринин тәрбијә олунмасында бу һиссәнин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, шакирдләр «Низами» албомунда верилән «Низами вә дүнја әдәбијјаты» бөлмәсиндә шаирин Х. Дәһләви, С. Ширази, М. Фүзули, Ә. Ҹами, Боккаччио, Кәте кими дүнја шөһрәти газанан сәнәткарлара тә'сирини өјрәндикләри кими, С. Ә. Ширванинин Низаминин гәбри өнүндә бәдбин һалда дајанараг;

Еј Шејх Низами, еј низамы дағылан,
Еј Кәнҹәдә иззү, еһтишамы дағылан,
Олмушму сәнинлә мән кими аләмдә,
Бејти, еви, мәктәби, кәламы дағылан?

сөјләдији мисраларла растлашырлар. Онлар һисс едирләр ки, дүнја шөһрәтли сәнәткарларын зирвәсиндә дајанан бу бөјүк шаирә, онун јарадычылығына кечмишдә әһәмијјәт верилмирди. Она нәинки тутдуғу мөвгејинә көрә һөрмәт олунмур, һәтта мәзары да бәрпа едилмәмишди. Албомун башга сәһифәсиндә Совет һакимијјәти илләриндә Низаминин бәрпа едилмиш гәбри көрүнүр. Шакирдләр һисс едирләр ки,

Scanned with ACE Scanner

партија вә һөкумәтимиз классикләри јүксәк гијмәтләндирир, әсәрләри нәшр едилир, онларын адыны әбәдиләшдирәрәк адларына мүәссисәләр верилир, онлар халг тәрәфиндән севилир вә јенидән әбәдијјәтә говушурлар. Бу мә'нада «Низами» албомунун башга сәһифәләрини вәрәгләмәк мараглы олар.

1. Низами әсәрләринин Азәрбајҹан тәрҹүмәчиләри.
2. Низами вә тәсвири инҹәсәнәт.
3. Низаминин образы Азәрбајҹан бәдии әдәбијјатында.
4. Низаминин мөвзулары Азәрбајҹан совет әдәбијјатында.
5. Низами вә Азәрбајҹан совет мусигиси.
6. Низами вә Азәрбајҹан совет театры.
7. Низаминин адыны дашыјан мүәссисәләр (музеј, институт, парк, күчә, кинотеатр, метро стансијасы, колхоз вә с.)

Көрүндүјү кими, тәртибат дөврүндә шакирдләр тәрҹүмеји-һалы һәртәрәфли әкс етдирмәјә чалышырлар. Лакин бә'зи чәтинликләрлә гаршылашмалы олуруг, лазым олан шәкли тапа билмирик, шәклин варлығы һаггында мә'луматымыз олур, амма ону әлдә едә билмирик. Белә олан шәраитдә шәклин јерини ағ сахлајыр, галан һиссәсиндә мә'лумат јазырыг. Шакирдләр јенидән ахтарышларыны давам етдирирләр. Бә'зән елә һал јараныр ки, һазыр албому сөкүб шакирдләрин әлдә етдикләри әлавә шәкилләрә көрә јенидән дүзәлтмәли олуруг.

Албом ики мәрһәләдән—шәкил ахтаранлардан вә материал топлајанлардан кечдикдән сонра мүхтәлиф рәнклә ишләјәнләрә вә бәрпаедичиләрә верилир. Онлар шәкилләри јапышдыранда вә ја шәкиләтрафы јазылары ичра едәндә бәдии тәртибата әмәл етмәјә чалышырлар. Шәкилләрин бә'зиләрини дүзбучаглы, бә'зиләрини исә еллипс формада кәсир, бир сәһифәдә мүхтәлиф бичимли бир нечә шәкли јерләшдирир вә шәкиләтрафы јазылары паралелограмын ичәрисиндә, онун хәтләрини исә көј вә гырмызы рәнкләрлә ичра едирләр. Шәкилалты бүтүн јазылар гара тушла јазылдығы һалда, тарихи һадисәләри, илләри, шәһәр, кәнд вә шәхсијјәт адларыны исә, диггәти ҹәлб етсин дејә, гырмызы рәнклә ишләјирләр. Беләликлә, бир сәһифәдәки шәкил вә ја јазы башга сәһифәдәки шәкил вә ја јазыдан фәргләнир. Бу, јекнәсәглији арадан галдырыр. Рәнкарәнклик мөвзунун даһа јахшы јадда галмасына шәраит јарадыр.

Албомун сон ишини ҹилидчиләр көрүр. Онлар мүхтәлиф рәсм дәфтәрләриндә ичра олунан ишләри саһмана салыр, ону ҹилдләјир, сонра титул сәһифәсиндә тәртибат иши апарырлар. Албомун үз габығына албом саһибинин шәклини еллипс формада јапышдырыр, бә'зән дә иш шәрг орнамент үслубунда апарылыр, бундан сонра шаирин ады, фамилијасы вә албому һазырлајан синиф көстәрилир.

Албомун һазырланмасы мүәллимә дәрсләрини әјани вәсаит илә тәчһиз етмәсинә, мәктәбин әдәбијјат кабинетинин зәнкинләшдирилмәсинә, синиф китабханасынын јарадылмасына көмәк көстәрдији һалда, бәс шакирдә нә верир, онлара һансы һиссләри ашылајыр?

IX синиф шакирдләри «Ҹ. Мәммәдгулузадә» тәрҹүмеји-һал албомунун материал һиссәсини топлајаркән 32 бәдии, елми, монографик вә методики китаб охумуш, 14 шакирд дәфтәри һәҹминдә конспект тутмуш, синифдәнхариҹ оху һесабына Азәрбајҹан драматуркијасынын инкишафы, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов вә Ә. Һагвердијевин һәјат вә јарадыҹылығыны, Молла Нәсрәддинчиләри өјрәнмиш, «Молла Нәсрәддин» журналынын 1910-ҹу ил нәшринин там комплектини әлдә етмиш, XX әср Азәрбајҹан классикләри арасында Ҹ. Мәммәдгулузадәнин мөвгејини мүәјјән етмишләр. Шәкил ахтаранлар исә Ҹ. Мәммәдгулузадә илә әлагәдар олан јерләрә сәјаһәт етмиш, институтлар, музејләр, парклар, театрлар, ајры-ајры артистләр вә Ҹ. Мәммәдгулузадә тәдгигатчылары илә әлагә сахламыш, јазычынын һәјат вә јарадыҹылығына, «Өлүләр» комедијасына вә «Молла Нәсрәддин» журналына аид 134 шәкил әлдә етмиш, бә'зи шәкилләрин мәзмуну һаггында әлавә материаллар топламышлар. Ејни заманда онлар Ҹ. Мәммәдгулузадә илә Ә. Гәмкүсарын иштиракы илә «Өлүләр» комедијасынын тамашаја гојулдуғу шәһәрләрин, «Молла Нәсрәддин» журналынын абунәчиси олан рајонларын вә журналын тә'сири илә чап олунан сатирик журналларын нәшр јеринин хәритәсини чәкмишләр. Албому һазырлајанларда театр тамашаларына мараг, елми ахтарыҹылыг һисси, һәр һансы чәтин андан фотоапаратла шәкил чәкмәк һәвәси әмәлә кәлмишдир.

Фотоалбомун јалныз фәндахили әлагә мәгсәдилә дејил, һәм дә фәнләрарасы әлагә јаратмаг үчүн истифадә етдикдә дә јахшы нәтиҹә верир. А. Бакыханов, С. Ә. Ширвани вә М. Ә. Сабирин сәјаһәт етдији, С. Рүһулла вә Һ. Әрәблински-

Scanned with ACE Scanner

нин ифасында «Надир шаһ» фачиәсинин тамашаја гојулдуғу јерләрин хәритәсини һазырлајанда онлар чоғрафијадан кечдикләрини тәкрар едирләр. Ејни заманда албом һазырлајанда шакирдләр јазычынын дөврү, о дөврүн игтисади, мәдәни вә әдәби хүласәси илә јахындан таныш олурлар. Бу да әдәбијјат фәнни илә тарих фәнни арасында әлагәләрин мөһкәмләнмәсинә јахшы көмәк көстәрир.

Фотоалбом һазырлајанлар елми вә монографик әсәрләр охујаркән бә'зән зиддијјәтләрлә гаршылашырлар. Бу зиддијјәт исә әдәбијјат дәрслији илә елми әсәрләр арасында олан ујғунсузлуглардадыр. Мәсәлән, IX синфин әдәбијјат дәрслијиндә Н. Нәримановун әсәрләринин јазылмасы, нәшри вә тамашаја гојулма тарихләри дүзкүн јазылмајыб. Һәмин дәрсликдән охујуруг: «Надир шаһ» (1899) фачиәси Нәримановун тарихи мөвзуда јаздығы ән гијмәтли әсәридир». (Сәһ. 308). Һалбуки әсәр 1898-чи илдә јазылыб вә Н. Нәриманов Гафгаз Сензура Комитәсиндән нәшри вә тамашаја гојулмасы һаггында ичазә истәјиб. Бир гәдәр ашағыда һәмин китабдан охујуруг: «Нәриманов 1902-чи илдә фачиәни чап етдирмәјә чох чәтинликлә разылыг ала билди». (Сәһ. 308). Әслиндә, әсәр 1899-чу илдә милјонер Һ. З. Тағыјевин хәрчи илә «Арор» мәтбәәсиндә 1200 нүсхә илә чап олунуб. Белә ујғунсуз һаллары башга јазылара да аид етмәк олар.

Фотоалбомла дәрс кечмәк вә шакирдләрин ондан истифадә етмәси дә чох марагглы олур. Мүәллим јени мөвзуну тәдрис едәркән шәкилләри көстәриб изаһат верир, мөвзу ардычыл вә елми чәһәтдән дүзкүн шәрһ олунур. Шакирдләр мүәллимин дедикләрини динләјир, һадисәләрин кедишини шәкилләр васитәси илә изләјирләр. Бу мәгсәдлә IX «а» синфиндә М. Ф. Ахундовун тәрчүмеји-һалыны фотоалбомла, IX б синфиндә исә ән'әнәви үсулла—мүһазирә үсулу илә тәдрис етдим. Нөвбәти дәрсдә IX а синфиндән 8 шакирд «4» вә «5» гијмәтә чаваб вердији һалда, IX «б» синфиндә «5» гијмәтә лајиг олан шакирд олмады вә индијә гәдәр албомла дәрс кечдијим синфин шакирдләри күндәликдә һансы гијмәти алыбса, X синфин бурахылыш вә али мәктәбә гәбул имтаһанлары заманы да һәмин гијмәтләри алыблар. Чүнки албомларла дәрс кечәндә шакирдләрин көрмә вә ешитмә һиссләри биркә фәалијјәт көстәрир вә онларда гаврама габилијјәти јахшы олур.

Шакирдләр албомдан ики формада истифадә едирләр. Јахшы охујан шакирдләр шәкилләрә бахараг дәрси данышыр, зәиф охујанлар исә һәм шәклә бахыр, һәм дә шәкилләтрафы јазылардан истифадә едирләр. Кечилмиш мөвзу албома әсасән сорушулдугда бир дәрсдә 8—9 шакирдин билијини гијмәтләндирмәк мүмкүн олур. Демәли, албому вәрәгләјән шакирд мүәллимин көмәклији олмадан шаирин һәјат вә јарадычылыг јолуну мүстәгил изләјир, мүәллим исә мөвзунун изаһы заманы чохлу вахт итирмир, сәнәткарын јарадычылығыны јүксәк сәвијјәдә мәнимсәтмәк имканы әлдә едир, шакирдләр исә санки тәдрис филминә тамаша едирләр.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

● Сәмәд Вурғун бу күн дә Болгарыстанда севилә-севилә охунан шаирләрдәндир. Инди Болгарыстан Халг Республикасынын али вә орта мәктәбләриндә бир чох совет јазычылары илә бәрабәр, Сәмәд Вурғунун әсәрләри дә тәдрис олунур. Болгар мәктәблиләри Сәмәд Вурғунла IV синифдән таныш олмаға башлајырлар. Бурада онлар шаирин һәјаты, «Октјабр» вә «Москва» ше'рләрини өјрәнирләр. 5, 6 вә 7-чи синифләрдә болгар шакирдләринә Сәмәд Вурғунун һәјат вә јарадычылығы һаггында даһа кениш мә'лумат верилир. 6-чы синфин әдәбијјат дәрслијиндә Сәмәд Вурғунун болгар халгынын гәһрәман оғлу К. Димитровун хатирәсинә һәср етдији «Өлүм күрсүсү» поемасынын тәһлили вә һәмин әсәрин бир һиссәси верилмишдир. Болгар мәктәблиләри шаирин бу поемасы илә бүтөвлүкдә 9-чу синифдә таныш олурлар.

З. СӘРДАРОВ. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1979, № 25.

—*—

ИНКИШАФЕТДИРИЧИ ТӘ'ЛИМ ВӘ ШАКИРДЛӘРИН ФИКРИ ФӘАЛИЈЈӘТ ПРИЈОМЛАРЫ*

Д. Н. БОГОЈАВЛЕНСКИ
ССРИ ПЕА-нын академики

СОВЕТ психолокијасы вә педагокикасы шакирдләрә верилән һәр чүр билији дејил, ејни заманда онларын әгли инкишафыны да јүксәлдән биликләрин верилмәсини педагожи тә'лим кими гәбул едир.

Тә'лим вә әгли инкишафын гаршылыглы әлагәси мәсәләсинин нәзәри мүзакирәләрдә нечә һәлл едилмәсиндән асылы олмајараг, бурада бизим вәзифәмиз тә'лими һансы јолла инкишафетдиричи етмәк (әкәр о, бә'зиләринин фикринчә спонтан јетишмә ганунуна табедирсә) вә ја (әкәр Л. С. Выготскинин «тә'лим инкишафы өз архасынча апарыр» фикрини гәбул едириксә) инкишафетдиричи тә'лимин һансы формаларынын олмасы, спонтан инкишаф просесиндә тә'лимин нә кими спесифик хүсусијјәт дашымасы мәсәләсини ајдынлашдырмагдан ибарәт олмалыдыр.

Бизим консепсијамыза көрә мүһитин вә организмин јетишмәсинин тә'сиринә бир-бириндән тәчрид олунмуш амил кими бахмаг олмаз. «Мүһит» башга харичи тә'сирләр кими, әввәлки инкишафын һазырладығы зәминин үзәринә дүшүр (о чүмләдән үзви јетишкәнлијин) вә бу «зәминин хүсусијјәтиндән асылы оларат инсанын давранышы фәрдиләшир».

Бу заман елә бир «гајнаг» (И. П. Павловун ифадәсинә көрә) јараныр ки, бурада инсанын үмуми давранышына «мүһитин» тә'сирини организмин инкишафы тә'сириндән ајырмаг үчүн хүсуси анализ тәләб олунур.

Мүәјјән јаш дөврүнүн дәгиг сәрһәддиндә биоложи имканларын инкишафы тамамилә ләнк кетдији һалда, «мүһит» һәмин «зәмини» дајанмадан, һүдудсуз олараг бир нөв бомбардман едир. Тә'лим исә мүһитин мәгсәдәјөнлү вә мүтәшәккил тә'сириндән башга бир шеј дејилдир. Биоложи јетишмәнин нисбәтән сүст вә мүһафизәкарлығындан фәргли олараг, тә'лим динамикдир, әкәр кениш мә'нада көтүрмүш олсаг, тәләбкардыр. О, биоложи просес үчүн мүмкүн олмајан темпдә даһа чевикдир вә инчә кејфијјәтләрин инкишаф етдирилмәсинә габилдир.

* Мәгалә «Русскиј јазык в школе» журналынын 1978-чи ил 5-чи нөмрәсиндән тәрчүмә олунмушдур (тәрчүмә профессор М. Һәмзәјевиндир).

Беләликлә, тә'лимин шакирдләрдә әгли инкишафы јүксәлтмәси вәзифәси, бизим фикримизчә, нәзәри чәһәтдән тамамилә әсаслы вә јеринә јетирилә билән вәзифәдир.

Бурадан тәбии олараг белә бир суал мејдана чыхыр: тә'лимин һансы чәһәти вә әламәти бу чүр инкишафетдиричи габилијјәтә маликдир вә тә'лими нечә тәшкил етмәк лазымдыр ки, онун шакирдләрин әгли инкишафына бирбаша вә сәмәрәли тә'сиринә наил ола биләк?

Һәмин мәсәләнин мүзакирәсиндә биз ону әсас тутачағыг ки, әгли инкишаф реал биликләрә јијәләнмә просесинин јалныз психоложи бахымдан вә сәмәрәли тәшкили нәтичәсиндә һәјата кечирилә биләр. Сонунчу мәсәлә бир гәдәр изаһат тәләб едир.

Коменски, Руссо, Дистеревеч, Ушински вә башгаларына гәдәрки мәктәб тарихи көстәрир ки, биликләрин схоластик јолла чатдырылмасы методу ушағын әгли инкишафына нәинки көмәк едир, һәтта ова мәнфи тә'сир көстәрир. Бу јолла «мәнимсәнилән» биликләр һафизәдә өлү јүк кими јатыб галыр вә ушағын әгли инкишафына һәр чүр көмәклик көстәрә билмир. Она көрә дә гејд етмәк олар ки, әгли инкишаф биликләрин мәнимсәнилмәси илә сых бағлы олса да, јалныз биликләрә јијәләнмәк демән дејилдир. Демәли, һәр чүр тә'лим инкишафетдиричи адландырыла билмәз. Јалныз хүсуси шәраитлә бағлана билән тә'лими инкишафетдиричи тә'лим адландыра биләрик. Бизим бундан сонракы шәрһимиз мәһз бу шәраитин изаһына һәср олуначаг.

Һәр шејдән әввәл, совет педагокикасы вә психолокијасында белә бир әһәмијјәтли мүддәаны хатырлатмаг лазым кәлир ки, тә'лимә мүәллимин фәал олдуғу, шакирдләрин исә мә'луматлары пассив гаврадығы биртәрәфли просес кими бахмаг олмаз. Әксинә, бу просесә тә'лимин мүвәффәгијјәтинин шакирдин әгли фәаллығындан асылы олдуғу икитәрәфли просес кими бахмаг лазымдыр. Һәлә вахтилә көркәмли педагог вә методист В. П. Шереметевски јазырды: «Мәфһумлар, гајдалар мүәллимин башындан шакирдин башына дәрһал кечмир». Биликләрин мәнимсәнилмәси, бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасы тә'лим просесиндә шакирдләрин шүурлу вә дүшүнүлмүш әгли фәалијјәти илә үмумиләшдирмәләр апармалары вә биликләрин тә'лим тәчрүбәсинә тәтбиги илә бағлы олараг баш верир. Башга әгли әмәлијјатлар (мәнтиги һафизә, тәхәјјүлүн иши вә с.) кими бүтүн бу просесләр дә шакирдин фәал идрак фәалијјәтинин психоложи мәзмуну тәшкил едир. Башга сөзлә, тә'лимдә мүвәффәгијјәтә наил олмаг үчүн шакирд дүшүнмәлидир, һәр чүр дүшүнмә исә өз тәбиәти е'тибарилә фәал просесдир. Һәмин мүнасибәтләрдә мүәллимин ролу һәмин просесә рәһбәрлик етмәк вә буну шакирдләрин мүвафиг идрак мәгсәдләринә наил олмаларына јөнәлтмәкдән ибарәтдир. Бу мүддәа бимүәллиф мәктәб фәнләринин тәдрисинә ејни дәрәчәдә аид едилә биләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән, һәр шејдән әввәл, тә'лим методлары јенидән сечилмәли вә јарадылмалыдыр. Шакирдләрин тәкчә биликләри мәнимсәмәләрини (һәр чүр јолла) дејил, ејни заманда онларда тәдрис мәсәләләринин һәлли илә әлагәдар сәмәрәли үсул вә пријомлары тәшәккүл етдирмәк мәгсәди күдән тә'лими инкишафетдиричи тә'лим

һесаб етмәк олар. Грамматиканын мәнимсәнилмәси буна кениш имканлар верир.

Һәм педагоглар, һәм дә психологлар белә бир чәһәтлә разыдырлар ки, тә'лимин гаршысында ики вәзифә дурмалыдыр: а) шакирдләрә мүвафиг биликләр вермәк; б) ушағын шәхсијјәтини һәртәрәфли инкишаф етдирмәк, онда мүасир адамлара хас олан әхлаги вә әгли кејфијјәтләрин аһәнкдар шәкилдә формалашдырылмасына наил олмаг. Бу вәзифә бүтүн мәктәб фәнләринин тәдриси гаршысында дурур; хүсуси методикаларда бунун һәјата кечирилмәсинин конкрет психоложи јоллары мүхтәлиф шәкилдә әкс олуна биләр. Биз һәмин мәсәләнин грамматикаја тәтбиг чәһәтдән нәзәрдән кечирәчәјик.

Шакирдләри фәаллашдырмагда проблемли методун чох мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну биз дә тәсбит едирик. Мүәллимин үмуми проблеми шакирдләрин күчүнә мүвафиг вә онларын фәаллыг сәвијјәсини артырмағы тәләб едән хүсуси мәсәләләрә ајрылмагла һәмин мәсәләнин һәлли јолларыны ачмасына проблемли ситуасијанын тәбии давамы кими бахмаг лазымдыр. Бүтүн бунлар јени грамматик мәфһум вә орфографик гајданын өјрәдилмәси заманы проблемли тә'лимин тәтбигинин зәрури мәрһәләләрини тәшкил едир. Бу мәсәләләрин вербал сәвијјәдә һәлли (мәфһум вә ја гајдаларын мәзмуну илә әлагәдар нәтичәләри шакирдләрин дүзкүн ифадә етмәләри) «нәзәријјәни» онларын тә'лим практикасына һәлә асанлыгла тәтбиг едәчәкләри барәдә тә'минат вермир.

Нәзәријјә илә практика арасында «учурум» олдугда, фикримизчә, шакирдләри тәгсирләндирмәк олмаз. Грамматиканын ән'әнәви тәдриси методикасы һәмин күнаһын мүәјјән гисмини өз үзәринә көтүрмәлидир. Доғрудан да, грамматиканын тәдриси просесиндә «һазыр» гајда вә тә'рифләр һаггында мә'луматдан вә онларын өјрәдилмәсиндән башламыш, шакирдләрин актив фәалијјәти просесиндә ән мүасир методларла биликләрин «әлдә едилмәси»нә гәдәр бүтүн һалларда методика, башлыча олараг, мәктәблиләрә грамматик биликләрин мәзмунуну чатдырмаг методларына диггәт јетирир. Лакин бу чүр шәраитдә дә бә'зән гејри-ади вәзијјәт мејдана чыхыр. Биликләрин мәзмунунун мәнимсәнилмәси просесиндә шакирдләрин әгли идарә сүканы мүәллимин әлиндә олур. О, тә'лимин башлыча мәгсәди илә әлагәдар проблем гојур, дидактик материалын тәһлилинә рәһбәрлик едир, анлама просесинә нәзарәт јетирир, шакирдләри дүзкүн мүһакимә јүрүтмәјә јөнәлдир, нәтичәдә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында онлар үчүн јени олан биликләри «кәшф едирләр». Бунунла да мүәллимин идарәедичи ролу баша чатмыш олур.

Бундан сонракы просесдә шакирд өзү өз үмидинә галыр. Биликләрин тәчрүбәјә тәтбиги кор-коранә ахынла кедир. Чалышмаларын ичрасы заманы шакирдләр онлара тәгдим олунмуш мүхтәлиф дил ситуасијасы илә растлашырлар. Бунларын һәр бири фәрди, тәчрид олунмуш, үмуми фикирлә вә ја дил һадисәсинин хүсусијјәти илә әлагәсиз һәлл олунур (јахшы вә ја пис). Бунунла да белә бир вәзијјәт јараныр ки, шакирдләр ағачларын архасындакы мешәни көрә билмир, ајры-ајры чалышмалары бу вә ја дикәр шәкилдә јеринә јетирирләр. Өз әгли иш тәрзләрини һеч чүр үмумиләшдирә билмирләр. Чох вахт гаршыја чыхан мәсәләни нечә һәлл етмәләри илә әлагәдар өзләринә суал вә һесабат вермирләр.

Буну чох вахт мүәллим дә билмир. О, јалныз шакирдин ишинин нәтичәсини гејдә алыр, бурахылмыш сәһвләри көстәрир вә дүзәлдир. Ән јахшы һалда шакирд јеничә өјрәндији әмәлијјаты охшар мәсәләләрин һәллиндә тәкрар едир. Лакин бир гәдәр дәјишилмиш шәраитдә сәмәрәли һәрәкәт етмәк имканына малик олур. Бу һал она көрә баш верир ки, шакирд һәллин тәк-тәк нүмунәләри үзрә һәрәкәт едир. Она көрә дә мәсәлә һәллинин үмумиләшмиш пријомуна јијәләнмәјән шакирд башга шәраитдә нечә һәрәкәт едәчәјини билмир. Бу чүр шәраитдә, тәбии олараг, тә'лим шакирдин дүзкүн тәфәккүрүнү мәгсәдәмувафиг шәкилдә инкишаф етдирә билмәз.

Психоложи практика вә експериментләр көстәрир ки, шакирдләри белә пријомлардан истифадәјә хүсуси шәкилдә һазырлатмадыгда онларын чоху алдыглары нәзәри биликләри тәчрүбәјә тәтбиг едә билмирләр. Шүбһәсиз, әкәр мәфһум вә гајдаларын тәтбиги пријомлары вә васитәләри шакирдләр тәрәфиндән чәтин мәнимсәниләрсә, онда методиканын гаршысында тә'лими елә шәкилдә тәшкил етмәк вәзифәси гојулмалыдыр ки, бу заман биликләрин тәтбигинин һәмин пријом вә васитәләри шакирдләрә тә'лимин бирбаша мәһсулу, вәзифәси кими чатдырылмыш олсун. Башга сөзлә, һәмин пријом вә васитәләрин мәнимсәнилмәсини тә'лимин мүәјјән мәрһәләси үчүн әсас вәзифәјә чевирмәк лазымдыр. Мәфһумларын тә'лим практикасына тәтбиги просеси өзүнүн мәнтиги гурулушуна көрә дедуктив әгли иш характери (мәнимсәмәнин үмуми мәфһумлардан ајры-ајры хүсуси фактлара кечмәси) дашыја биләр. Бу, психоложи чәһәтдән о демәкдир ки, бир чүр интеллектуал бачарыг вә вәрдишләрин тәшәккүлүнү «дәркетмә вә анламадан» доған тәдричән автоматлашмыш фәалијјәт кими баша дүшмәк лазымдыр; бу просесдә нәтичә е'тибарилә «нәзәријјәни» мәнимсәмәк тәләб олунур.

Һәр бир ишин—фәалијјәтин маһијјәти даһа чох инсанын онун јеринә јетирмәк јолларына нә дәрәчәдә јијәләнмәсиндән асылыдыр. Үмуми психолокијада вәрдишләрә јијәләнмәк ашағыдакы шәкилдә шәрһ олунур: «Өјрәнән адам мүмарисәни ичра етмәјә башларкән гаршысында дуран вәзифә илә таныш олур вә бу заман артыг кечмиш тәчрүбәсиндән она таныш олан пријомлары тәтбиг едир вә һәмин пријомлары мөвчуд шәраитә тәтбит едәркән јенилијин тә'сири илә гаршыја чыхан кобуд сәһвләрдән сүр'әтлә узаглашыр... Сонракы мүмарисәләр заманы нисбәтән әһәмијјәтсиз сәһвләр өзүнү көстәрир вә ајры-ајры пријомлар арасында артыг јаранмыш вәһдәтин мөһкәмләнмәси баш верир. Она көрә дә бу заман вәрдишин јахшылашмасы һалы даһа аз мүшаһидә едилир; буна чәтинликлә наил олмаг мүмкүн олур. Һалбуки буна јијәләнмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир, чүнки вәрдишин тәшәккүлүнүн даһа јүксәк мәрһәләси барәдә јалныз бу заман сөһбәт кедә биләр». («Психолокија», Педагожи институтлар үчүн дәрслик. А. А. Смирновун редакторлуғу алтында. М., 1962, сәһ. 460).

Бачарыг вә вәрдишләрин јаранмасынын бу чүр үмуми характеристикасы һәрәки вәрдишләрә аид олдуғу кими, интеллектуал вәрдишләрә дә, даһа доғрусу, грамматиканын мәнимсәнилмәси илә әлагәдар бизим гејд етдијимиз просесә аиддир. Үмуми психолокијада гәти мүәјјән едилмиш һәмин фикрә истинад едәрәк биз ики әсас гајданы фәргләндирә биләрик: биринчиси, бачарыг вә вәрдишләрин механизми фәалијјәтин (һәрәки вә ја әгли) ичра олунмасы пријомла-

Scanned with ACE Scanner

рыны тәкмилләшдирмәји нәзәрдә тутур; икинчиси, вәрдишә јијәлән
мә просеси мүәјјән үмумиләшмәләрдән (бизим материалда грамма
тик мәфһум вә гајдалардан) истифадәнин автоматлашмасы кими нәти
чәләнир; башга сөзлә, бир сыра әгли ишләр гајдалары хатырламадан
јеринә јетирилир. Вәрдишдән фәргли олараг бачарыг онунла характе
ризә едилир ки, бачарыг сәвијјсиндә ишин бә'зи компонентләри (мә
сәлән, ајры-ајры әмәлијјатларын ардычыллығы, онларын ичра мәг
сәди) өјрәнәнин шүурунда галыр вә һәмин иши онун мүвәффәгијјәтлә
ичра етмәсинә көмәклик көстәрир. Бурадан ајдын олур ки, истәр ин
теллектуал вәрдишләрдән, истәрсә дә бачарыглардан данышдыгда,
онларын һәр икиси илә әлагәдар шакирдләри даһа сәмәрәли иш при
јомлары вә ја васитәләринә јијәләндирмәк башлыча шәртдир.

Тәсадүфи пријомларын сәмәрәли вә системли пријомларла әвәз
едилмәси илә әлагәдар бачарыг вә вәрдишләрин тәшәккүлү һаггында
тәсәввүрләр биринчи нөвбәдә сырф һәрәки ишләр (әмәк, идман вә с.)
үзәриндә апарылан мүшаһидәләр нәтичәсиндә әлдә едилмишдир.
А. А. Смирнов тәрәфиндән јадда сахламанын ашағыдакы зәрури при
јомлары ашкар едилмишдир: материалын мә'нача груплашдырылмасы
мә'налы истинад нөгтәләринин ашкар едилмәси јадда сахланыланын
артыг мә'лум оланла мә'нача мүгајисәси, гаршылашдырылмасы вә с.
Бунунла јанашы, гејд олунмушдур ки, мәктәбдә тә'лим заманы јадда
сахламаны асанлашдыран «һазыр васитәләрдән» истифадә илә мәһ-
дудлашмаг о гәдәр дә зәрури дејил. Бу заман бүтүн әмәлијјатлары
мәктәблиләрин өзләринин ахтарыб тапмалары даһа чох зәруридир.
О, материалы өзү груплашдырмалы вә тәһлил етмәли, мә'нанын исти-
над етдији дајаг нөгтәләрини өзү ашкара чыхармалы, өјрәндикләрини
өзү артыг мә'лум оланларла тутушдурмалыдыр (бах: А. А. Смирнов.
Психолокија запоминанија. М. 1948).

З. М. Истоминанын, К. П. Малтсеванын, В. И. Самохвалованын
вә башгаларынын тәдгигатлары көстәрмишдир ки, артыг ибтидаи си-
нифләрдән шакирдләрә хүсуси олараг јаддасахлама пријомларынын
өјрәдилмәси бөјүк сәмәрә верир. Адәтән, тә'лим дөврүнә гәдәр ша-
кирдләрдә мүхтәлиф јаддасахлама тәрзләри мүшаһидә олунур: ох-
шар материаллары анолокија үзрә јадда сахламаға чәһд көстәрирләр.
тәк-тәк һалларда «кор-коранә» сынагдан кечирмәк, дүшүнмәдән била-
васитә тәәссүратла бағлы һәрәкәт етмәк кими һаллар мүшаһидә олу-
нур. Гајданын тәтбиги пријомларынын өјрәдилмәси бу чүр чәтинлик-
ләри әсаслы шәкилдә арадан галдырыр.

Грамматик нәзәријјәләрин тәчрүбәјә тәтбиги бачарығынын сәмә-
рәли шәкилдә јаранмасына апарыб чыхаран бу чүр прийомларын өј-
рәнилмәсини ики јолла тәшкил етмәк мүмкүндүр. Биринчиси, ша-
кирдләрә прийому һазыр шәкилдә тәгдим етмәк јолудур (ајры-ајры
әмәлијјатларын ардычыллығыны көстәрмәклә). Бу заман шакирд
јалныз охшар грамматик һадисәнин тәһлилиндә истифадә едә билмәк
үчүн садәчә олараг һәмин прийому јадда сахламалы олур. Белә һал-
ларда шакирдин аналитик фәалијјәтини јүнкүлләшдирмәк вә тәк-тәк
дил ситуасијаларынын грамматик тәһлилинин практик сәмәрәсинә на-
ил олмаг мүмкүндүр. Лакин инкишафетдиричи тә'лим үчүн бу чүр
догматик методун тәтбигинин чидди әһәмијјәтә малик олачағыны
сөјләмәк дүзкүн олмазды. Чүнки бу чүр метод мүвафиг дил ситуаси-
јасына үјғун олараг мүстәгил дүшүнмәји өјрәтмир, јалныз шакирд-
ләри фәал шәкилдә дүшүндүрмәји тәләб етмәјән һазыр шаблон үзрә

һәрәкәт етмәјә јөнәлдир. Бир сөзлә, фикри иш прийомларынын өјрә-
дилмәси заманы да јухарыда гејд олунан педагожи вәзифә: инкишаф-
етдиричи тә'лим шакирдләрдә мүстәгил фикрин ојандығы заман меј-
дана чыхыр — вәзифәси өзүнү көстәрир. Мүасир педагокика вә пе-
дагожи психолокијанын бу принсипиал мүддәасы грамматик мәфһум-
ларын мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә аид олдуғу кими, фикри фәа-
лијјәт прийомларынын (тәһлил, тәркиб, мүчәррәдләшдирмә, үмуми-
ләшдирмә) тәшәккүлү вә онларын тәдрис тәчрүбәсинә тәтбиги про-
сесинә дә аиддир. Она көрә дә инкишафетдиричи тә'лим заманы ша-
кирдләрә бу чүр вә ја дикәр грамматик мәфһумла әлагәдар тәфәккүр
прийомларынын (танымa вә дил фактларынын грамматик тәснифи)
тәтбигинин һазыр нүмунәсини вермәклә мәһдудлашмаг олмаз; грам-
матик материалын тәһлилинә үмуми шәкилдә јанашмаг үчүн шакирд-
ләри үмумиләшмиш прийом вә јоллардан истифадә вәрдишләринә ји-
јәләндирмәк лазымдыр. Бу вәрдишләр шакирдләрә әсас вә икинчи
дәрәчәли дил фактларынын форма вә мә'на хүсусијјәтләрини, заһири
охшарлыгларыны вә с. мүстәгил олараг нәзәрдән кечирмәк имканы
јаратмалыдыр. Башга сөзлә, реал тә'лим просесиндә шакирдләрин
гаршылашдыглары һәр чүр чәтинликләри онларын арадан галдырма-
ларына көмәк етмәлидир. Бүтүн бунлар шакирдләр үчүн вә ја дикәр
грамматик мәфһума аид прийомун ишләнилмәси заманы нәзәрә алын-
малыдыр.

Дәрсдә јени прийомун ашкара чыхарылмасынын бу чүр јанашма
үсулуну формалашдыраркән «бу чүр һәрәкәт ет» типли бу вә ја ди-
кәр прийома дахил олан «сәрт» әмәлијјатлар системи әвәзинә, әввәл-
чә синфин гаршысында үмуми формада, һәмин тәдрис ишинин мәг-
сәдилә бағлы вәзифә гојмаг (мәсәлән, әкәр бизә бу вә ја дикәр чүм-
ләнин типини мүәјјәнләшдирмәк лазымдырса, нечә фикирләшмәк). сон-
ра исә верилмиш чүмләнин типини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верән
мүәјјән ардычыллыгда хүсуси вәзифәнин һәллини нәзәрдә тутмаг
лазымдыр.

Мәсәләнин универсал һәллини (шаблон үзрә һәлл) нәзәрдә тутан
ријази мәнтигдән (алгоритмдән) фәргли олараг прийомлар һәм үмуми
проблемин мәзмун хүсусијјәтләрини, һәм дә шакирдләрин дахили
имканларыны (онларын кечмиш тәдрис тәчрүбәләринин характерини,
әввәлки тә'лим методларынын хүсусијјәтләрини, бу вә ја дикәр мөв-
зунун мәнимсәнилмәсиндәки чәтинликләри, грамматик тәһлил зама-
ны өзүнү көстәрән типик саһәләри вә с.) нәзәрә алан психоложи
әсаслара малик олмалыдыр.

Шакирдләрин фикри иш прийомларына јијәләнмәләри илә әла-
гәдар инкишафетдиричи тә'лимин мүвәффәгијјәти һәмин прийомларын
тәшәккүлү јолларындан асылы олур. Башга сөзлә, бу мүвәффәгијјәт
шакирдләрин тәкчә һәмин прийомлары билмәләри вә онлары өз тә'-
лим тәчрүбәләринә тәтбиг етмә бачарығына јијәләнмәләри дејил, өз-
ләринин дә бу чүр прийомлар дүшүнмәләри вә сәмәрәли ишләмә јол-
лары мүәјјәнләшдирмәләриндән асылыдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә
прийомлары өјрәдәркән онларда мүстәгиллијин инкишаф етдирилмә-
си зәруридир. Садә һалларда бу чүр прийомлары шакирдләр өзләри,
шүбһәсиз, мүәллимин рәһбәрлијин алтында дүшүнүрләр. Мәсәлән,
онларын гаршыларында бу чүр суал гојулур: Верилмиш чүмләнин ти-
пини мүәјјәнләшдирмәк үчүн нә етмәк лазымдыр? Чавабларын тәһ-

Scanned with ACE Scanner

дили заманы мүәллим шакирдләрин сәһвләрини онлара баша салыр вә нәтичәдә ајры-ајры дүзкүн әмәлијјатларын сијаһысы алыныр. Икинчиси, суал бу чүр характер дашыјыр: Һәмин ајры-ајры әмәлијјатлары һансы ардычыллыгла јеринә јетирмәк лазымдыр? Бу суал даим шакирдләрин фәал иштиракы илә һәлл едилир. Мәсәләнин һәлли ардычыллығы шакирдләр тәрәфиндән гејд олунур (дәрсликдә чох вахт мүвафиг материала раст кәлмирик).

Синифдә вә ев тапшырыгларыны јеринә јетирәркән шакирдләр һәмин пријомдан истифадә едирләр. Дәрсдә систематик олараг бу чүр пријомларын јарадылмасына јер вериләркән, шакирдләр даһа чох фәаллыгла вә мүәллимин о гәдәр дә көмәји олмадан өзләри бу чүр «вәзијјәтдән чыхыш јолу» дүшүнүб тапырлар.

«Һазыр» пријомларын садәчә оларат чатдырылмасына нисбәтән, пријомун өјрәдилмәси илә әлагәдар бизим мәсләһәт көрдүјүмүз јол илк дөврдә даһа чох вахт сәрф олунмасыны тәләб едир. Лакин бу јол тәфәккүрүн шаблонлашдырылмасынын гаршысыны алыр, тәфәккүрүн елә чәһәтләринин инкишафына сәбәб олур ки, «һазыр алгоритмләрлә» өјрәтмә заманы бунлар кәнарда галыр, тәкмилләшир.

Иш бурасындадыр ки, пријомларын мүстәгил тапылмасы заманы шакирдләр тәкчә мүәјјән тип мәсәләни јахшы вә сәмәрәли һәлл етмәји өјрәнмирләр, ејни заманда бу чүр сәмәрәли пријомларын ахтарылмасында јарадычы шәкилдә иштирак едирләр.

Лакин бу заман бир шеји нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шакирдләрдә ишә јарадычы мүнасибәт ојатмаг үчүн онларын тә'лим фәалијјәтинә марагларыны тә'мин етмәк зәруридир. Пријомларын «һазыр» нүмунәләр үзрә өјрәдилмәси маһијјәтчә догматик характер дашыјыр. Бу заман шакирд һәлә мәсләһәт көрүлән пријому тәчрүбәдә јохламаг имканына малик олмадығына көрә мүәллимин тәклифинә садәчә инанмалы олур. Лакин гејд етдијимиз кими, пријом (мәсәлән, грамматик тәһлил) өзүнүн бүтүн мәнтиги әмәлијјатларынын ардычыллығы илә синифдә мүәллимин рәһбәрлији алтында конкрет мисалларын тәһлилинә әсасән шакирдләрин өзләри тәрәфиндән тәртиб едилир. Бу чүр иш заманы шакирдләр фикирләшдикләри пријомун фајдалылығына инанмаг үчүн там имкана малик олурлар. Бу исә онларда бу чүр тә'лим методуна гаршы мүсбәт мотивасијанын мејдана кәлмәсинә, еләчә дә фикри фәалијјәтин фәаллығына сәбәб олур.

Пријомларын мүәјјәнләшдирилмәсиндә иштирак етмәк шакирдләрә өз фикри ишләринә шүурлу мүнасибәт бәсләмәк имканы верир, онлары мүтәшәккил дүшүнмәјә, даһа гүввәтли, аз вахт апаран јол сечмәјә, өз фикри ишини изләмәјә вә өзүнүнәзарәтә алышдырыр. Башлыча чәһәт бундан ибарәтдир ки, бүтүн бу кејфијјәтләр өз әксини тәкчә мүвафиг материал үзәриндә иш заманы (мәсәлән, морфоложи тәһлил заманы) тапмыр, онлар әглин елә кејфијјәтләринә чеврилир ки, шакирдләр бундан дикәр тәдрис материалынын өјрәнилмәси заманы да истифадә едирләр.

Беләликлә, шакирдләрә фикри иш пријомларына јијәләнмәји өјрәтмәјин ашағыдакы үстүн чәһәтләри вардыр.

1. Бу чүр пријомлара јијәләнмәји өјрәтмәк шакирддә хүсуси инам ојадыр.

2. Шакирдләр фикри ишләринин характери һаггында өзләринә һесабат вермәјә өјрәнирләр.

3. Онларда, тәкчә мәфһумларын тә'рифини вә гајдалары билмәк дејил, бунлары тәтбиг етмәк тәләбаты да јараныр.

4. Мәфһум вә гајдаларын тәтбиги пријомларынын тәртибиндә иштирак етмәк артыг мүәллимин көмәји олмадан өз фикри ишини башга һалларда мүстәгил шәкилдә тәшкил етмәјә имкан верән үмумиләшмиш бачарыгларын тәшәккүлүнә шәраит јарадыр.

5. Шакирдләр өз әгли ишләрини шүурлу олараг низама салмаг вә онун ичрасына нәзарәт етмәк имканы әлдә едирләр.

Бу чүр әгли бачарыг вә вәрдишләр әлдә етдикчә шакирдләр, нечә дејәрләр, «өјрәнмәк бачарығына» јијәләнирләр.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

● **ССРИ ЕА-нын Дилчилик Институту он беш чилддән ибарәт «Дүнја дилләри» адлы енсиклопедија нәшр етмәји нәзәрдә тутмушдур. Бу енсиклопедијада һазырда мөвчуд олан бүтүн дилләр һаггында мә'лумат вериләчәкдир.**

Елә дилләр вар ки, «бөјүк», еләләри дә вар ки, «кичик» дилләр һесаб олунур. Һазыркы 13 «бөјүк» дилин һәр бириндә 50 милјондан чох адам данышыр. Бә'зи дилләрдә данышанларын сајы исә чәми бир нечә мин вә һәтта бундан чох-чох аздыр. Планетимиздә нә гәдәр дил олдуғуну сөјләмәк һәләлик чох чәтиндир, буна көрә дә дилчиләримиз бу барәдә гәти рәгәм көстәрә билмирләр; мүхтәлиф китабларда дилләрин сајы беш минлә сәккиз мин арасында гејд олунур. Алимләр белә һесаб едирләр ки, тәкчә Гвинеја, Австралија вә Меланезијада ән азы 1400 дил мөвчуддур ки, бунларын әксәријјәти индијәдәк өјрәнилмәмишдир.

Билмәк лазымдыр ки, дилчиләр үчүн кичик дил анлајышы јохдур. Онлар чәми бир нечә јүз адамын данышдығы дилләри дә тәдгиг етмәји елм үчүн әһәмијјәтли сајырлар. Бу тәдгигатлар дилләрин мәншәјини, онларын гоһумлуг әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәк ишинә зәнкин материал верир.

В. ЈАРТСЕВА. «ССРИ ЕА-нын хәбәрләри», 1979, № 2.

Scanned with ACE Scanner

Нәзәри гејдләр

ЕРМӘНИ ДИЛИНДӘ ИШЛӘДИЛӘН АЗӘРБАЈЧАН СӨЗЛӘРИ ҺАГГЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

Мә'сим МӘММӘДОВ
Х. Абовјан адына Јереван ДПИ-нин мүәллими

ЧОХ гәдим заманлардан Азәрбајчан халгы бир сыра халгларла, о чүмләдән гардаш ермәни халгы илә достлуг вә меһрибанлыг шәраитиндә јашамыш, онларын арасындакы мәдәни-игтисади, ичтимаи-сијаси мүнасибәтләр һәмин халгларын дилинә дә өз тә'сирини көстәрмишдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан вә ермәни дилләри бир-биринә гоһум олмајан дилләрдир; белә ки, Азәрбачан дили агглјутинатив, ермәни дили исә флектив дилләр групуна дахилдир. Буна бахмајараг, мүасир ермәни әдәби дилиндә диалект вә шивәләриндә јүзләрлә Азәрбајчан дилинә мәхсус сөз вә ифадәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Еләчә дә Азәрбајчан әдәби дилиндә, һабелә Ермәнистан ССР әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын данышыг дилиндә, диалект вә шивәләриндә чохлу ермәни сөзү вардыр. Әсрләрдән бәри достлуг едән Азәрбајчан вә ермәни халгынын бир-биринә сөз вериб сөз алмасы онларын дилләринин лүғәт тәркибинин инкишафында мүәјјән рол ојнамышдыр.

Биз бу мәгаләдә Азәрбајчан дилиндән ермәни дилинә кечән сөзләр һаггында кениш шәкилдә дејил, анчаг тарихән ермәни дилинә дахил оларат онун лүғәт тәркибиндә мөһкәм көк салан, орада вәтәндашлыг һүгугу газанан, һәр ики гардаш халгын ортаглы малына чевриләрәк онлара ејни дәрәчәдә хидмәт едән бә'зи сөзләрдән данышачағыг. Белә сөзләри бир нечә група ајырмаг мүмкүндүр.

Һәмин мүштәрәк сөзләрин бир групу кечдији дилдә һеч бир фонетик дәјишиклијә уғрамадан, јә'ни олдуғу кими ишләдилир; мәсәлән, «бозбаш», «бозартма», «буд», «долма», «тор», «мотал» вә с.

Елә түрк-Азәрбајчан сөзләри дә вар ки, ермәни дилинә кечдикдә мүәјјән фонетик дәјишиклијә уғрамышдыр. Белә ки, «амлик» (әмлик), «ката» (кәтә), «карак» (кәрә) вә с. кими сөзләрдә ермәни дилиндә (ә) саити олмағына көрә (а) саити илә әвәзләнмишдир.

Түрк-Азәрбајчан мәншәли сөзләрин дикәр групу исә ермәни дилинин данышыг формасына ујғунлашмышдыр. Белә сөзләрә «гајмағ» (гајмаг), «ғавурма» (говурма), «ғачағ» (гачаг), «ғашға» (гашга), «ғонаг» (гонаг) «ғуш» (гуш), «ғоруғ» (горуг), кими лексемләри мисал көстәрмәк олар.

Азәрбајчан дилиндән ермәни дилинә кечән башга бир груп сөзләр исә һәмин дилин дахили ганунларына ујғунлашараг башга чүр фонетик дәјишмәјә мә'руз галмышдыр; мәсәлән, «бали» (бала), «бајати» (бајаты) «тохли» (тохлу), «ғочи» (гочу), «нани» (нанә) вә с.

Азәрбајчан дилиндән алынмыш ермәни сөзләринин бә'зи фонетик вә морфоложи дәјишиклијә уғрамасына бахмајараг, онлар бу дилдә өз әсас мә'наларыны, лексик хүсусијјәтләрини горујуб сахламышдыр.

МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ЗАМАН БУДАГ ЧҮМЛӘЛӘРИ

Меһман МУСАЈЕВ
Азәрбајчан ССР ЕА Нәсими адына
Дилчилик Институтунун елми ишчиси

ЗАМАН будаг чүмләләри дилимиздә чох ишләнән, мүхтәлиф ифадә васитәләри илә сечилән синтактик ваһидләрдир. Истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы нитгдә бу тип будаг чүмләләр чох јајылмышдыр. Она көрә дә орта мәктәбин курсларында заман будаг чүмләсинин тәдриси мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

Заман будаг чүмләси зәрфлик будаг чүмләсинин бир нөвү олуб, баш чүмләдә ичра олунан һәрәкәтин заманыны билдирир, онун анилијини, сүрәклилијини көстәрир.

Scanned with ACE Scanner

Заман будаг чүмләси баш чүмләјә бағлајычы, бағлајычы сөз, шәкилчи, әдат вә интонасија илә бағланыр. Бу васитәләр һәмин синтактик ваһидләрин әсас формал әламәтләридир. Бундан башга, заман будаг чүмләләринин баш чүмләјә бағланмасында ајры-ајры лексик ваһидләрин—зәрфләрин дә мүәјјән ролу вардыр. Көстәрилән васитәләрә көрә дә баш чүмлә илә заман будаг чүмләси арасында аналитик, синтетик, аналитик-синтетик үсуллар формалашыр.

Аналитик типли заман будаг чүмләләри баш чүмләјә бағлајычылар, бағлајычы сөзләр васитәсилә бағланыр.

Аналитик-синтетик типли заман будаг чүмләләринин баш чүмләјә бағланмасында исә бағлајычы, бағлајычы сөз вә шәкилчиләр өзүнү көстәрир.

Һәр үч үсулла баш чүмләјә бағланан заман будаг чүмләләринин формалашмасында зәрфләр (**о заман, о вахт, бирдән** вә с.) вә интонасија да әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Муасир Азәрбајчан дилиндә заман будаг чүмләләри баш чүмләдән әввәл вә сонра ишләнир. Заман будаг чүмләләринин мүрәккәб чүмләдәки јери табели мүрәккәб чүмләнин формалашмасындан, тәшәккүлүндән, онун компонентләринин мә'на әлагәсиндән, гурулуш спесификасындан, үслуби дүзүлүшүн мәгамларындан вә бағлајычыларын, бағлајычы сөзләрин тәбиәтиндән, хүсусијјәтләриндән асылыдыр.

Азәрбајчан дилиндә заман будаг чүмләсинин баш чүмләдән әввәл ишләнән типи кениш јајылмышдыр. Баш чүмләдән сонра кәлән заман будаг чүмләләринә исә даһа аз тәсадүф едилир вә онлар хүсуси синтактик гурулушдур.

1. Баш чүмләдән әввәл ишләнәнләр.

Азәрбајчан дилиндә заман будаг чүмләләринин баш чүмләдән әввәл кәлән типи баш чүмләјә бүтөвлүкдә аид олур вә онда ајрыча дил ваһиди илә ифадә едилмәмиш үзвү әвәз едир. Бу тип заман будаг чүмләләри илә бағландыглары баш чүмләләр арасында мүхтәлиф заманлылыг вә ејнизаманлылыг мүнасибәтләри олур.

Мүхтәлиф заманлылыг нисбәтиндә будаг чүмләләрин заманы баш чүмләдәки һәрәкәтин ичрасынын заманындан ја әввәл, ја да сонра баш верир.

Заманы баш чүмләдә ичра олунан һәрәкәтин заманындан әввәл олан будаг чүмләләр Азәрбајчан дилиндә тәдгиг

олунан синтактик ваһидләрин чохуну тәшкил едир. Бу тип чүмләләр аналитик вә синтетик үсулларла баш чүмләјә бағланыр. Бурада будаг чүмләләрин баш чүмләјә бағланмасында **ки, елә ки, о вахт ки, о күн ки, мадам ки** вә с. бағлајычылары, **онда, о саат** вә с. бағлајычы сөзләри -мы-ми-му-мү әдатлары, **тәзәчә, јеничә, хејли, тәзә** вә с. зәрфләри өзүнү көстәрир:

«Сәрдар Рәшидә тәзәчә гәлјан вермишдиләр ки, евиндән зәнк етдиләр» (М. С. Ордубади); «Елә ки, мусиги сусуб даньшыг башлады, диктор е'лан еләди ки, инди «Сосиалист мүлкијјәтини көз бәбәји кими горујаг» мөвзусунда сөһбәт вериләчәк» (Ә. Вәлијев); «Имаш онун ардынча кедә-кедә: о вахт ки, адам көзүкөлкәли олду,—деди,—онда да батды» (Елчин); «О күн ки аләмә јајылды шө'лән, Дағлар өз донуну лаләдән бичди» (С. Вурғун); «—Доғрусу, дилим кәлмир, мадам ки сөһбәт ачылыб, гој дејим» (Ә. Бабајева); «Һафиз бир саат кечикдими, Еһтијаты мәктәб гапысында көрәрдин» (М. Чәлал).

Заманы баш чүмләдәки һәрәкәтин ичрасынын заманындан сонра олан будаг чүмләләр јухарыда көстәриләнләрлә мүгајисәдә Азәрбајчан дилиндә аз ишләнир. Бир гајда олараг, бу тип заман будаг чүмләләринин хәбәри инкар аспектиндә олур вә баш чүмләјә **ки** бағлајычысы илә бағланыр:

«Сәлим аға һәлә танышлыг вермәмишди ки, Сәфигулу бәј кәлиб чыхды вә сорғу-суалсыз онлара гошулду» (М. Ибраһимов); «Ағарзанын јарасы бағланыб гуртармамышды ки, хәстәхана гапысында издиһам көрүндү» (М. Чәлал).

Заманы баш чүмләдәки һәрәкәтин ичрасынын заманы илә ејни олан заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин компонентләриндә иш ја мүтләг, ја да нисби ејнизаманлылыг нисбәтләриндә ичра олунур. Азәрбајчан дилиндә заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин тәрәфләри арасында мүтләг ејнизаманлылыг мүнасибәтинин формалашмасында, әсасән, **ки, нә гәдәр** бағлајычылары, **нә гәдәр** бағлајычы сөзү өзүнү көстәрир:

«Јекатирина барәдәки јазынын тәһлили ади гајдасы илә раһатча сона јетмәкдә иди ки, ушаглардан Тофиг адлы бириси әлини галдырды» (М. Ибраһимов); «Нә гәдәр ки, о дәмирчи сағдыр, онун башы үстүндәдир, биз белә шејләрә јол верә билмәрик, гызым!» (М. Ибраһимов).

Азәрбајчан дилиндә тәрәфләри нисби ејнизаманлылыг принсипи әсасында гурулан заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр, үмумијјәтлә, компонентләри ејнизаманлылыг мүнасибәтинә көрә формалашан чүмләләрин јарыдан чохуну тәшкил едир. Бу тип чүмләләр аналитик, аналитик-

Scanned with ACE Scanner

синтетик үсулларла баш ҹүмләләрә бағланыр вә онларын формалашмасында **ки, о заман ки, елә ки, инди ки, онда ки** вә с. бағлајычылары, **онда, һавахт, о заман** вә с. лексик ваһидләри—зәрфләри өзүнү көстәрир:

«Кечә јарысына бир саат галырды ки, гонаглар башладылар дағылышмаға» (Ҹ. Мәммәдгулузадә); «О заман ки, адам улдузларын пычылтысыны ешитмир, демәк, гоҹалыр, о заман ки, дәниз нәғмәсини ондан әсиркәјир, демәк, гоҹалыр.., о заман сусду» (Ә. Бабајева); «Елә ки, күн галханда бурадан үзүашағы гыз диггәт јетирирдин, дејирдин бәс кәһкәшанын тәсбеһи сапындан дағылыб шәһәримизә төкүлүб» («Азәрбајҹан» журналы); «—Дејирләр ки, инди ки атан Шура һөкумәтини үрәкдән истәјир, нијә колхоза кирмир, бир ишин гулпундан јапышмыр» («Улдуз» журналы); «Һавахт тој сәси ешитсән, о күн биздәсән» (Ә. Бабајева); «О дуруб дәһлизин гапысыны тамам ачды вә гајыдыб тәзәдән чарпајыја узанмаг истәјирди ки, ачыг гапыдан гоншу гызын севинҹәк сәсини ешитди» (Ә .Әјлисли); «Таһир механизмләри дајандырмаг үчүн әмр вермәјә һазырлашырды ки, бирдән көзләри кениш ачылды» (М. Һүсејн).

II. Баш ҹүмләдән сонра ишләнәнләр.

Азәрбајҹан дилиндә баш ҹүмләдән сонра ишләнән заман будаг ҹүмләләри гурулушуна көрә әввәлкиләрдән фәргләнир. Бурада будаг ҹүмлә баш ҹүмләдәки **о заман, о вахт, онда** вә с. сөзләрлә ифадә олунмуш заман зәрфликләрини тамамлајыр вә она аналитик үсулла бағланыр. Бу тип табели мүрәккәб ҹүмләләрин компонентләри нисби ејнизаманлылыг нисбәтиндә гурулур:

«Ағарза өзүнү бадамлыға о заман јетирди ки, мүшавирин адамлары даш һасары учуруб чаја төкүрдүләр» (М. Ҹәлал); «Чобан о вахты јетишди ки, ајы кечини јемәк истәјир» (Азәрбајҹан нағыллары); «Гараш милис шө'бәсиндән чыханда бир дә онда ајылды ки, пајн-пијада дүшүб јола, ган-тәрә, тоза-торпаға бата-бата Ағгојунлуға кедир» («Улдуз» журналы).

Азәрбајҹан дилиндә дилин гәнаәтә олан үмуми мејлиндән асылы олараг заман будаг ҹүмләләри баш ҹүмләјә бағлајычы васитәләр олмадан да бағланыр. Бурада бағлајычынын ишләнмәмәси факултатив характер дашыдығындан, ону асанлыгла јеринә гојмаг мүмкүндүр:

«Еләчә Мирзә Садығын ағзындан бу сөз бәлкә һәлә чыхыб гуртармамышды, Пәри арвад елә атылды керијә, куја ајагларына од басдылар» (Ҹ. Мәммәдгулузадә); «Биз һәлә фајтона отурмамышдыг, бир нәфәр ушаг мәнә јахынлашараг бир мәктуб узатды» (М. Ордубади); Арадан бир мүддәт кечмишди, јенә һәр ики дост ширин сөһбәт едирди» (Азәрбајҹан нағыллары); «Мәммәдаға бүтүн бунлары фикирләшә-фикирләшә тәзәҹә јухуја кедирди, дар даланда шивән гопду (Елчин).

АЗӘРБАЈҸАН ТӘМСИЛИНИН БӘ'ЗИ СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Флора КӘРИМОВА,
Мәһәммәд ӘҺМӘДОВ

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ мәктәбләрин тәдрис програмларында тәмсилләрин өјрәдилмәси кениш јер тутур. Бу саһәдә иш ибтидаи синифләрдән башлајараг кетдикҹә әдәбијјат дәрсләриндә даһа да möһкәмләнир. Бизҹә, һәмин ишин мүвәффәгијјәтлә апарылмасы үчүн мүәллимләрин Азәрбајҹан тәмсилинин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дәриндән билмәләри әсас шәртдир.

Узун әсрлик инкишаф јолу кечмиш Азәрбајҹан тәмсили өзүнүн сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә диггәти ҹәлб едир. Һәјатла гырылмаз әлагә, кәскин мә'налы афоризмә, мә'налы күлүшә, јығҹам формаја, ајдын тенденсијалы сурәтләр аләминә малик олмаг бу жанрын башлыҹа сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирир.

Тәмсилин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри бирдән-бирә јаранмамышдыр. Бу хүсусијјәтләр илк дәфә ибтидаи һалда олса да, халг тәмсилләри илә «дүнјаја» кәлмиш, классик поезијамызда тәкмилләшмиш, даһа чох реализм принсипләринә әсасланан XIX вә XX әср ше'римиздә камала чатмышдыр. Азәрбајҹан тәмсилинин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн һәмин ҹәһәтләрдән һәр биринин тарихи инкишаф јолуну изләмәк әһәмијјәт кәсб едир.

Мә'лум олдуғу кими, шифаһи вә јазылы әдәбијјатда тәм-
сил илк дәфә нәсрлә јаранмышдыр. Нәсрлә тәмсил дүнја
халгларынын шифаһи вә јазылы әдәбијјаты үчүн ганунауј-
ғун һалдыр. «Кәлилә вә Димнә» кими мәшһур халг тәмсили
мүчрүсү нәсрлә јазылмышдыр. Дүнја тәмсилчилијиндә хүсу-
си јер тутан, һәлә ерамыздан беш әср әввәл јашамыш јуна-
ныстанлы Езопун јарадыҹылығында һекајәт, рәвајәт јолу
илә јазылмыш тәмсилләр әксәријјәт тәшкил едир. Рус әдә-
бијјатында XVIII әсрә гәдәр мәнзум тәмсилә раст кәлинмир.
Илк дәфә XVIII әсрдә Кантемир ше'рлә тәмсилләр јазмагла
рус әдәбијјатына бу жанрын мәнзум формасыны кәтирмиш-
дир. Шифаһи әдәбијјатдакы «Аслан вә довшан», «Түлкү вә
илан», «Һијләкәр кечи», «Чаггалын нағылы», «Сичанла гур-

бағa», «Ары вә милчәк» вә дикәр нүмунәләр нәсрлә јазылмыш көзәл халг тәмсилләридир.

Шифаһи шәкилдә јаранан, ағыздан-ағыза кечиләрәк јашадылан тәмсилләр, һәр шејдән әввәл, халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирир. Башга шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри кими, ел тәмсилләри дә чохвариантлыдыр. Јухарыда адлары чәкилән тәмсилләрин әксәријјәтинин дикәр вариантларына һәлә дә ел арасында раст кәлмәк мүмкүндүр. Бунларда ејни мотивә јардымчы сүжетләрин артырылмасына вә бә'зән ихтисарлар апарылмасына бахмајараг, әсас мәзмун горуну сахланылыр, ашыланан идеја ваһид мәгсәдә доғру јөнәлдилир. Мараглыдыр ки, бизим халг әдәбијјатында олан «Аслан вә довшан», «Түлкү вә илан», «Сичанла гурбаға» кими тәмсилләрин Газах әдәбијјатында да вариантлары вардыр.[1]

Халг тәмсилләрини чох заман һејванлар һаггында јазылмыш нағылларла ејниләшдирир, бә'зән дә ону нағылтәмсил адландырырлар. Һәр икисинин нәсрлә јазылмасы, онларда һејванлар аләминдән бәһс едилмәси халг тәмсилләри илә һејванлар аләминә аид нағылларын охшар хүсусијјәтләридир. Лакин бунлары фәргләндирән ҹәһәтләр дә мөвҹуддур.

Нағылларда һејванларла јанашы, инсанлар да иштирак едирләр. «Овчу Пирим», «Көјчәк Фатма», «Гара ат» нағылларынын әсас иштиракчылары инсанлардыр. Һејванлар исә (илан, инәк, ат вә с.) инсанлар арасында мөвҹуд мүнасибәтләри ајдынлашдырмаға көмәк едир. Мәсәлән, «Көјчәк Фатма» нағылында «инәк гара гүввәләрә гаршы гојулур, һәтта инәк өлдүкдән сонра да, онун сүмүкләри Фатманын хошбәхт олмасына сәбәб олур».[2] Халг тәмсилләриндә исә әсас һадисәләр һејванлар, гушлар арасында ҹәрәјан едир. «Түлкү, түлкү, түнбәки», «Һијләкәр кечи», «Гоҹа аслан», «Аҹ гурд», «Түлкү вә илан» тәмсилләриндә инсан сурәти верилмәмишдир. Дикәр тәмсилләрдә дә инсан сурәтләри ја тамамилә јохдур, ја да көмәкчи рол ојнајыр. «Вәфалы дост», «Пыспыса ханым вә Сичан Солуб бәј» нағылларында инсан

---

[1] Бах: С. Н. Нурушов. «Творческое наследие И. А. Крылова и казахская литература XIX века», Алма-Ата, 1951.

[2] В. Вәлијев. «Азәрбаjҹан шифаһи халг әдәбијјаты», АДУ-нун нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 272.

сурәтләри јардымчы мөвге тутур. Халг тәмсилләри ифадә хүсусијјәтләри илә дә нағыллардан сечилир. Бунларын әксәријјәтинин әввәлиндә «Бири варды, бири јохду» ән'әнәви нағыл башланғычына вә ја «Көјдән үч алма дүшдү» бәдии сонлуғуна раст кәлинмир. Халг тәмсилләри нағыллара нисбәтән даһа јығҹамдыр. Халг тәмсилләринин әксәријјәтинин сону тәмсилин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринә ујғун олараг әхлаги-тәрбијәви фикирләрлә тамамланыр. Мәсәлән, «Аҹ гурд» тәмсили халг мүдриклијиндән јоғрулмуш ашағыдакы ифадәләрлә битир: «Хаинин өзүнү сағ басдырыб, малыны да јејәрләр». «Ары вә милчәк» тәмсилинин ахырында исә ары милчәјә үз тутараг дејир: «Биз өз арамыза тәнбәлләри гәбул етмирик. Биз әмәји севәнләрик. Сән исә тәнбәлсән». Беләкамил шифаһи халг јарадыҹылығы нүмунәләринин индијәдәк ајрыҹа тәдгигат објектинә чеврилмәмәси тәәссүф доғурур.

Башга халгларын әдәбијјатындан фәргли олараг мәнзум тәмсилләрин мејдана чыхмасы бахымындан Азәрбајҹан әдәбијјаты даһа гәдим тәҹрүбәјә маликдир. Әкәр рус әдәбијјатында ше'рлә јазылмыш тәмсил XVIII әсрдә мејдана чыхмышдыса, бизим јазылы әдәбијјатда мәнзум тәмсилин илк нүмунәсинә XII әсрин бөјүк шаири Ә. Хаганинин јарадыҹылығында раст кәлирик. «Гушларын сөһбәти» әдәбијјатымызда илк тәмсил һесаб олунур. Тәмсили нәсрдән ше'рә чевирмәк Хаганинин бу жанрын инкишафы саһәсиндәки мисилсиз хидмәтидир. Сонралар Н. Кәнҹәви, М. Фүзули, Г. Закир вә башгалары онларҹа мәнзум тәмсиллә әдәбијјат хәзинәмизи зәнкинләшдирсәләр дә, тәмсил үчүн даһа әлверишли олан мәнзум форманы бизим әдәбијјатда илк дәфә Ә. Хагани ишләтмишдир. XIX әсрә гәдәр тәмсилин шифаһи аллегорик сәҹијјәли нүмунәләри мејдана чыхмышдыр. Тәмсилин бир жанр кими тәкмилләшдирилмәсиндә һәмин нүмунәләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Классик әдәбијјатда тәмсил «сөһбәт», «рәвајәт», «һекајәт», «нағыл», «дастан» кими шифаһи халг јарадыҹылығы илә мөһкәм бағлы олан формаларда тәзаһүр етмишдир. Хагани өз тәмсилини «Гушларын сөһбәти», Низами «Бүлбүл вә гызыл гушун дастаны», Фүзули «Итлә пишијин дастаны» адландырмышдыр. Низами Кәнҹәвинин бир сыра тәмсилләри мүхтәлиф әсәрләриндәки мәнзум һекајәләрин ичәрисиндә верилмишдир. Гәдим вә орта әср әдәбијјаты

мызда ајрыча олараг тәмсил ады илә јаранан биткин нүмунәјә раст кәлмирик. Даһа доғрусу, бу дөврдә һәлә тәмсилин өзүнәмәхсус кејфијјәти тамамилә формалашмадығындан о, чох ишләнән бу формаларда тәзаһүр етмиш, шифаһи вә јазылы әдәбијјатын ән јахшы хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Хагани, Низами вә Фүзулинин тәмсилләриндә, нағылларымызда, дастан вә рәвајәтләримиздә сүжет, тәһкијә вә тәсвир васитәләри е'тибарилә сәсләшән чәһәтләр чохдур. Классик тәмсилин башлыча ифадә хүсусијјәти нағыл етмәк, данышмаг принсипинә әсасланыр. Тәмсилдәки һадисәни кимсә нағыл едир. Лакин бу тәмсил нағылларда халг нағылларына мәхсус башланғыч вә сонлуг олмур. Халг тәмсилләри бу чәһәтдән јазылы әдәбијјатдакы һекајәләрә охшајыр. Һәр һекајә мүәллифин мәгсәдиндән, јазы тәрзиндән асылы олараг мүхтәлиф чүр башландығы кими, тәмсилләрдә башланғыч е'тибарилә ән'әнәви үсуллардан азаддырлар. Н. Кәнчәвинин «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти» тәмсилини ифадә хүсусијјәтләринә көрә һәм дә мәнзум нағыл адландырмаг олар.

Классик тәмсилләрдә вә аллегорик јолла јазылмыш дикәр нүмунәләрдә мүбалиғәјә кениш јер верилир. Сурәтин мәнфи вә мүсбәт чәһәтләрини габарыглашдырмагдан өтрү шиширтмәдән истифадә олунур. Тәмсилләрдә биткиләр, гушлар вә һејванлар өзләрини өјүр, тә'рифләјир, малик олмадыглары кејфијјәтләрдән дәм вурурлар. Бу чәһәтдән дә классик тәмсилләр нағыллар вә дастанларымыза мәхсус бә'зи хүсусијјәтләрлә чуғлашырлар. Елә буна көрәдир ки, Н. Кәнчәви вә М. Фүзули бә'зи тәмсилләрини «дастан» адландырмышлар. Белә тәмсилләрин һәчми нағыл вә дастанын һәчми илә ујғун кәлмир. Лакин дастаншүнаслыгдан бәллидир ки, дастан сөзүнүн дашыдығы «икинчи дәрәчәли мә'налар»[1] сырасына шиширтмә јолу илә јарадылмыш кичик һәчмли нүмунәләр дә дахилдир. Профессор М. Һ. Тәһмасиб јазыр ки, «Әсли вә Кәрәм» дастанында Кәрәм тәмсил «гәһрәманларындан» олан милчәк һаггында ашағыдакы ујдурмасыны, шиширтмәсини «дастан» адландырыр:

Кәзә-кәзә бир милчәјә туш олдум.
Ханчәр илә тутуб кәсдим башыны.

[1]. М. Һ. Тәһмасиб. «Азәрбајчан халг дастанлары» (орта әсрләр). «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1972, сәһ. 57.

Күчүм чатмады ки, тутуб апарам.
Једди дағын үстә сәрдим лешини.[1]

Классик әдәбијјатымыздакы тәмсилләр сөзүн һәгиги мә'насында дастан дејилдир. Нәзмлә нәсрин нөвбәләшмәси, кениш һәчмә малик олмасы кими кејфијјәтләр белә нүмунәләрдә јохдур. Бу тәмсилләр јалныз тәсвирдәки бәдии мүбалиғәјә көрә «дастан» адландырылмышдыр.

Классик тәмсилләрдә аллегорија үстүнлүк тәшкил едир. Бурада һадисә вә деталлар аллегорик васитәләрлә чанландырылыр. Хаганинин «Гушларын сөһбәти», Низаминин бир сыра әсәрләри аллегорик тәмсилин јахшы нүмунәләриндәндир. Бунларда аллегорија чәмијјәтлә бағлы олан ичтимаи-сијаси фикирләри үстү өртүлү шәкилдә ифадә етмәк үчүн башлыча васитәдир. Мәһз аллегорик васитәләрлә Хагани, Низами вә башга сәнәткарлар феодал дүнјасынын ејбәчәрликләрини әкс етдирмишләр. Бунларда гушлар, күлләр, һејванлар өзләринин характер вә әмәлләри илә һаким синифләрә мәхсус әламәт вә кејфијјәтләри ироник јолла мә'наландырмышлар. М. Фүзулинин јарадычылығында исә бу, фәлсәфи аллегорија сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Шаирин «Мејвәләрин сөһбәти», «Бәнку-Бадә», «Һәфт-чам» вә с. әсәрләри фәлсәфи аллегоријанын камил нүмунәләриндән һесаб олунур. Бунлар орта әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи хәзинәсини зәнкинләшдирдикләри кими, о дөврүн фәлсәфи фикир тарихини өјрәнмәк үчүн дә фајдалы мәнбә һесаб олунур.

Классик әдәбијјатымызда тәмсил жанры мүхтәлиф сәнәткарларын јарадычылығында ајры-ајры формаларда тәзаһүр етмишдир.

XIX әсрин биринчи јарысында јаранан тәмсилләрдә классик әдәби ән'әнәләр јашамагда иди. Г. Закирин тәмсилләриндә классик поезијадан кәлән ән'әнәләр көрүнмәкдәдир. «Гурд, чаггал вә шир», «Түлкү вә шир» кими тәмсилләр классик әдәбијјатдакы «мәнзум һекајәт» ады илә тәгдим олунан тәмсилләрә формача ујғун кәлир. Мүәллифин өзү дә бу нүмунәләрин «һекајәт» олдуғуну чох вахт тәмсилин әввәлиндә хәбәр верир:

Әјјами-сабигдән едим һекајәт,
Мүстәме оланлар апарсын ләззәт.

[1] Халг дастанлары. Бакы, 1961, сәһ. 30.

Scanned with ACE Scanner

XX әср Азәрбајҹан тәмсилиндә дә һәмин хүсусијјәт өзүнү көстәрир. Абдулла Шаигин 1910-ҹу илдә јаздығы «Тыг-тыг ханым» нағыл—тәмсилин дә башланғыҹында «һекајәт» ифадәси ишләдилир:

Кәлин, сизә ушаглар,
Сөјләјим бир һекајәт...[1]

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'лумдур ки, һекајә дә, тәмсил дә һәҹмҹә јығҹам олур, бунларда ҹәми бир вә ја бир нечә сурәт иштирак едир, сүжетләр мараглы әһвалат үзәриндә гурулур. Азәрбајҹан әдәбијјатында тәмсилин узун әсрләр «мәнзум һекајәт» адландырылмасы да јеринә дүшүр. Чүнки бизим әдәбијјатымызда поезија даһа әввәлләр мејдана кәлмиш, үстүнлүк тәшкил етмиш, гәдим дөврләрдән башлајараг XIX әсрә гәдәр һаким мөвге тутмушдур. Бир сыра жанрлар әдәбијјатын тәбиәтинә ујғун олараг мәнзум шәкилдә тәзаһүр етмишдир.

Г. Закир, М. Һ. Гарадағи тәмсилин һәҹминә әһәмијјәтли јенилик кәтирмәмишләр. Онларын тәмсилләри һәҹмҹә классик әдәбијјатымыздакы тәмсилләрдән фәргләнмир. Тәмсил үсулуна көрә дә XIX әср тәмсилчиләри тәмсил јарадыҹылығында классикләрин давамчысыдырлар. Онларын тәмсилләринин әксәријјәти гәдим вә орта әср әдәбијјатындакы тәмсилләрдә олдуғу кими мүәллифин дилиндән нағыл олунур. Бә'зән исә мүәллиф үчүнҹү шәхс кими чыхыш едир, кимдәнсә ешитдијини, һараданса охудуғуну илк мисралардан бүрузә верир. М. Һ. Гарадағинин «Түлкү вә гурд», «Кәндли вә ајы», «Шир вә довшан», «Ат вә ешшәк» тәмсилләрини «нәгл едирләр». «Белә дерләр ким...», «Һекајәт едирләр ким...», «Јазыблар... ким» ифадәләрлә башлајыр. Бу хүсусијјәт А. Бакыхановда да, Г. Б. Закирдә дә вардыр. Әхлаги-тәрбијәви сонлуг да өз кечмиш маһијјәтини дәјишмәмишдир. Бунунла јанашы, тәмсилин бир жанр кими формалашмасында Закирин хидмәти чохдур. Тәмсилин мүәјјән гәдәр аллегоризмдән хилас едилиб реалист бир жанра чеврилмәси Закирин ады илә бағлыдыр. Тәмсил јазанлардан биринчи олараг Закир узун әсрләр аллегорик тәрздә ҹанландырылан образлары фәрди вә үмуми кејфијјәтләрә малик олан реал сурәтләрлә әвәз етмишдир. Тәмсилин һәјатла

[1] Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, III ҹилд, Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 43.

әлагәләндирилмәсинә, ҹәмијјәт һәјатындакы конкрет һадисәләрлә бағлы тәмсилләрин јарадылмасына Закирин јарадыҹылығында тәсадүф едирик. Онун «Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу», «Дәвә вә ешшәк», «Гурд, чаггал вә шир» тәмсилләриндә феодал Азәрбајҹанын мөвҹуд ејбәҹәрликләри сәҹијјәви һадисәләр вә реал сурәтләр фонунда ишыгландырылыр. Закирин тәмсилләриндәки гурд, чаггал, түлкү, илан вә с. сурәтләр санки дөврүнүн әдаләтсиз нүмајәндәләринин прототипләридир. Буна көрәдир ки, Закирин тәмсилләри бу күн дә реалист тәмсилин ән јахшы нүмунәләриндән һесаб олунур. Өз заманында да бу тәмсилләр марагла охунмуш, гәләм достларына тә'сир етмишдир. М. Һ. Гарадағинин «Түлкү вә гурд», «Шир вә довшан» тәмсилләри Закир тәмсилләринә кичик әлавәләр едилмәклә јаранмышдыр.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә тәмсил жанр бахымындан камил бир форма кәсб етмишдир. Бу дөврдә тәмсил тамамилә аллегоризмдән хилас олмуш, мөвзуја ујғун һәјати һадисәләр вә сурәтләр һесабына зәнкинләшмишдир. Нәсиһәтчилијин јерини кәскин иҹтимаи сатира тутмушдур. Рус вә дүнја тәмсилчилијинин мүтәрәгги ән'әнәләриндән јарадыҹылыгла өјрәнән Аббас Сәһһәт вә Абдулла Шаиг кими сәнәткарлар тәмсили јығҹам формаја салмыш, тәмсил гәһрәманларынын долғун характерини јаратмаға мүвәффәг олмушлар.

XX әср Азәрбајҹан тәмсили демократик идејалары тәрәннүм едән башлыҹа жанра чеврилмишдир. Зәманәни мәшғул едән иҹтимаи-сијаси мәсәләләр дикәр жанрларла мүгајисәдә тәмсилләрдә даһа ҹидди бәдии һәллини тапмышдыр. Дилин садәләји, рәванлығы, образлылығы, мәзмун ајдынлығы, мөвзу рәнкарәнклији, кәскин сатира, биткин образлар бу дөвр тәмсилчилијинин форма вә мәзмун кејфијјәтләри кими мүәјјәнләшмишдир. А. Сәһһәтин «Ит вә көлкәси», «Гарышга вә милчәк», А. Шаигин «Түлкү вә аслан» тәмсилләри мәшһур рус тәмсилчиси Крылов тәмсилләри илә јанашы гојулмаға лајигдир.

Ше'рдә, һекајәдә вә дикәр жанрларда сатирадан истифадә олунур. Лакин һеч бир жанрда сатира тәмсилдә олдуғу гәдәр әһәмијјәт кәсб едә билмәз.

Сатиранын үстүнлүк тәшкил етдији ше'р вә һекајәләр «сатирик ше'р» вә ја «сатирик һекајә» адланыр. Чүнки сатира ше'р вә ја һекајәнин апарыҹы хүсусијјәтләрини мүәј-

Scanned with ACE Scanner

јән етмир. Сатирик ше'рлә јанашы лирик ше'р, сатирик hекајә вә мәнсур hекајәләр дә мөвчуддур. «Сатирик тәмсил» истилаhы ишләтмәк исә олдугча күлүнч көрүнәр. Чүнки сатирасыз тәмсил мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә hаглы олараг тәмсил епиграм, пародија, памфлет, фелјетон кими сатирик әсәрләр сырасына дахил едилир.

Классик әдәбијјатымыздакы тәмсилләрдә чидди сатирик истигамәт јохдур. Онлар әсасән әхлаги-дидактик вә ја аллегорик сәчијјә дашыјыр. Мүасирләрини нәсиhәт, мәсләhәт јолу илә тәрбијәләндирмәјә, пис әмәлләрдән чәкиндирмәјә, хејирхаh амаллар уғрунда мүбаризә апармаға сә'ј көстәрән Хагани, Низами тәзадлы вәзијјәтләри көстәрмәклә охучуларда мәнфијә нифрәт, јахшыја мәhәббәт hисси ашыламаға чалышмышлар. Лакин заман кечдикчә варлығын, hәјатын әзәли, әбәди ганунлары илә истисмар дүнјасынын hәгигәтләри арасындакы зиддијјәтләр даhа да кәскинләшмиш, hәјатла чәмијјәт арасындакы тәзадлар дәрин ичтимаи күлүш доғурмушдур.

XIX әсрдә ичтимаи сатиранын күчләндији шәраитдә тәмсил өз әввәлки әхлаги-дидактик мәзмунундан силкиниб чыхмыш, башдан-баша сатирикләшмәјә доғру инкишаф етмишдир. Г. Закирин «Гурд, чаггал вә шир» тәмсилиндә сатира гүввәтли шәкилдә тәзаhүр едир. Чәмијјәтин јухары тәбәгәләринә доғру јөнәлдилмиш бу сатирада зоракылыг, тамаhкарлыг, јалтаглыг кәскин тәнгид олунур. Әлә кечирилмиш гојун, гузу вә тојуг үч јолдаш арасында инсафла бөлүндүјү үчүн гурдун көзләри чыхарылыр. Әлачсыз галан чаггал дүзкүн бөлмәји «көзү чыхмыш гардашындан өјрәниб» гојун, гузу вә тојуғу ширә бағышламаға мәчбур олур. Конкрет вәзијјәтин тәсвири ичтимаи күлүш јарадыр. Сејид Әзимин «Аслан вә гарышга», «Дәвә вә баласы», «Ешшәк вә арылар», «Хоруз вә чаггал» тәмсилләриндә hаким синифләрә гаршы барышмазлыг, дин хадимләринә инанмамаг тәблиғ олунур...

Тәмсилдә сатирадан хејли данышылдығы hалда, јумордан бәhс етмәк чох вахт унудулур. Һалбуки тәмсилдә сатира илә јанашы, јумор да мүhүм јер тутур. Ифшаедичи күлүшлә бәрабәр, ислаhедичи күлүш дә тәмсилләрин бир чохунун руhуна hопмушдур. Тәмсилчиләр чәмијјәтдәки ејбәчәрликләрин, нөгсанларын hамысыны кәскин сатира илә гырманчламырдылар. Онларда сатира үстүнлүк тәшкил едирди. Ла-

кин hәлли мүмкүн олан мәсәләләрдән бәhс едәркән бә'зән јумористик јолла кедир, өз гәhрәманларынын башына кәлән мәшәггәтләрә гәлбән ачыјыр, онларын дүзәлмәсинә, арадан галдырылмасына тә'сир көстәрмәјә чалышырдылар. С. Ә. Ширванинин «Дәвә вә баласы» тәмсили јумористик тәмсилә ән јахшы нүмунәдир. Өмрү боју сарбанын архасынча сусуз сәhраларда јол кетмәјә мәчбур олан дәвәнин симасында феодал дөврүнүн зиддијјәтләри нүмајиш етдирилмишдир. Бурада тәмсил гәhрәманы күлүнч вәзијјәтдә верилмәмишдир. Онларын дүшдүкләри ачыначаглы вәзијјәт көстәрилмиш, дәвәни баласына рәhм етмәјә, гајғы көстәрмәјә имкан вермәјән ичтимаи сәбәбләр ајдынлашдырылмышдыр. Беләликлә, охучу тәмсил гәhрәманларына дејил, онлары бу вәзијјәтә салан дөврә, замана күлүр вә инаныр ки, кеч-тез мәзлум дәвә сәрбәст јашамаг hүгугу газаначагдыр.

С. Ә. Ширвани дәвәнин вәзијјәтини тәсвир едәркән Фүзули ән'әнәләриндән бәhрәләнмишдир. Дәвәнин вәзијјәтинин тәсвири заманы «Лејли вә Мәчнун» поемасындакы бә'зи мотивләрдән истифадә илә hәм гәhрәманын, hәм дә дөврүн үмуми сәчијјәсини әкс етдирмишдир. Дәвәнин «Гејс тәк бијабанә» дүшмәсинә ишарә едән мүәллиф, ону бу вәзијјәтә салан мәсәләләрә тохунмушдур. Һүгугсуз дәвә өз вәзијјәтини тәсвир едәрәк дејир:

Олса идим бир ихтијар ичрә,
Чәкмәз идим јүкү гатар ичрә,
...Кедирәм әлдә бир мәhарым јох,
Өз әлимдә бир ихтијарым јох.[1]

Бу тәсвир «Лејли вә Мәчнун» поемасындакы Лејлинин шикајәтләринә ујғун кәлир. Феодал дүнјасындан hеч бир вәфа көрмәјән Лејли дәвәјә хитаб едәрәк демишдир:

Мән кими јох әлдә ихтијарын,
Бир өзкә әлиндәдир мәhарын.

Тәмсилдәки јумористик күлүш санки Лејлинин көз јашларындан, фәрјадларындан јоғрулмушдур.

А. Сәhһәтин «Гарышга вә милчәк», М. Ә. Сабирин «hәрүмчәк вә ипәкгурду» тәмсилләри дә јумористик тәмсилин дәјәрли нүмунәләриндәндир.

---

[1] С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1950, сәh. 248.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘН ДИДАКТИК-ГРАММАТИК ОЈУНЛАР

Мәһјәддин ӘБДҮЛОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин диссертанты

МҮАСИР елми-техники ингилаб дөврүндә тә'лимин кејфијјәтинин јүксәлдилмәси, фәнләрин тәдриси вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы, програм материалларынын дәриндән вә шүурлу сурәтдә мәнимсәдилмәси педагожи коллективләрин, һәр бир мүәллимин гаршысында дуран ән актуал вә зәрури мәсәләләрдәндир. Ана дили мәктәбләримиздә әсас тә'лим дили олдуғундан бу фәнни тәдрис едәнләрин үзәринә даһа мәс'ул вәзифәләр дүшүр. Һәмин вәзифәләрин мүвәффәгијјәтли һәллинә наил олмаг үчүн исә јалныз мәчбури дәрс мәшғәләләри илә кифајәтләнмәк олмаз. Бундан өтрү синифдәнкәнар тәдбирләрә дә диггәти артырмаг, онларын имканларындан сәмәрәли истифадә етмәк зәрурәти гаршыја чыхыр.

Јахшы һал кими гејд едилмәлидир ки, сон заманлар габагчыл мүәллимләр Азәрбајҹан дилиндән синифдәнкәнар тәдбирләрә чидди диггәт јетирирләр. Белә тәдбирләр, әсасән, ашағыдакы иш нөвләрини әһатә едир.

1) Азәрбајҹан дили кабинетинин тәшкили илә әлагәдар ишләр;

2) Азәрбајҹан дили дәрнәји үзрә апарылан ишләр; 3) Азәрбајҹан дилини севәнләр клубунун фәалијјәти илә әлагәдар ишләр; 4) синифдәнкәнар оху үзрә ишләр; 5) техники васитәләрдән истифадә илә апарылан ишләр: 6) орфоепик вә орфографик режим үзрә ишләр; 7) јарадычы иншаларын апарылмасы илә әлагәдар ишләр; 8) бәдии әсәрләрин дил бахымындан мүзакирәсинә аид ишләр; 9) дивар гәзетләри-

нин һзырланмасы илә әлагәдар ишләр; 10) Азәрбајҹан дили олимпиадасынын тәшкили вә с.

Мүәјјән принсип әсасында апарылан һәмин ишләр, һабелә мәтбуат, кино вә театр тамашалары, елм вә инҹәсәнәт хадимләри илә кечирилән көрүшләр, тәнтәнәли шәкилдә гејд олунан тарихи күнләр, јубилејләр, кәзинти вә екскурсијалар, мүсабигә вә фестиваллар да Азәрбајҹан дилини шакирдләрин дәриндән өјрәнмәсинә мејл вә һәвәсләрини артырыр, онларда нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә бу вә ја дикәр дәрәҹәдә тә'сир көстәрир.

Азәрбајҹан дилиндән синифдәнкәнар һәјата кечирилән тәдбирләр сырасында дил материаллары әсасында апарылан дидактик-грамматик ојунлар да бөјүк рол ојнајыр. Белә ојунлар мәктәблиләрин зеһни фәаллығыны күчләндирир, онлары өјрәнмәјә, мүстәгил ишләмәјә, дүшүнмәјә, ахтарышлар апармаға, мүәјјән һөкм јүрүтмәјә, нәтиҹә чыхармаға алышдырыр, сөзә мәс'улијјәт вә һәссаслыгла јанашмаг мејли ашылајыр, бачарыг вә габилијјәтләрини инкишаф етдирир, јорғунлуғун гаршысыны алыр, бир нөв, нечә дејәрләр, әглин кимнастикасы ролуну ојнајыр.

Ојунлар ејни заманда мәктәблиләрин әхлаги, физики, естетик вә әмәк тәрбијәсинин инкишафында да мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

М. Горки көстәрирди ки, ојун ушагларын јашадыглары вә дәјишмәли олдуглары аләми дәркетмә јолудур. Ојун ушагларын вә јенијетмәләрин ән чох севдикләри мәшғулијјәтдир. Ојунларын арасында еләләри дә вар ки, онлар сөз, ифадә вә дилин мәнимсәнилмәси илә әлагәдардыр. Белә ојунлар ушагларын бош вахтларыны марагл вә фајдалы кечирмәләрини тә'мин едир. Бөјүк сөз устасы јазыр: «Ушаг ојнамаг истәјир. О, һәр шејлә ојнајыр вә ону әһатә едән мүһити, һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән асан ојунда ојунла дәрк едир. Ушаг рус дилинин инҹәликләрини, онун аһәнкини вә физиологларын тә'бириҹә десәк, «дилин руһуну» мәһз сөз ојунунда өјрәнир, мәнимсәјир».

Дидактик-грамматик ојунлардан һәм мүстәгил, һәм дә Азәрбајҹан дилиндән апарылан бүтүн тәдбирләрдә көмәкчи васитә кими истифадә етмәк мүмкүндүр. Белә ки, мүәллим мүәјјән изаһатдан сонра шакирдләри Азәрбајҹан дили материаллары әсасында һазырланмыш мүхтәлиф крассвордлар,

Scanned with ACE Scanner

чајнвордлар, ребуслар, чалышмалар үзәриндә ишләдир вә нәтичәдә кимин нәјә гадир олдуғуну мүәјјәнләшдирир.

Ојунлардан мүхтәлиф тәдбирләрин апарылмасы вә ја онларын јекунлашдырылмасы просесиндә дә истифадә етмәк олар. Мәсәлән, мәктәбдә кечирилән Азәрбајчан дили ахша мында, јахуд нитг мәдәнијјәти мәшғәләсиндә, Азәрбајча дили олимпиадасында фасилә заманы тәшкил олунан ојун лар чох фајдалыдыр.

Дидактик-грамматик ојунларын кечирилмәсиндә мүәл лим сечилән материалларын програм материаллары илә әлагәләндирилмәсинә вә онларын шакирдләрин дәркетмә сәвијјәсинә ујғун кәлмәсинә чидди диггәт јетирмәлидир.

Азәрбајчан дилиндән дидактик-грамматик ојунлара даир методик әдәбијјатын азлығыны нәзәрә алараг мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә бә'зи нүмунәләр веририк.

ДҮШҮН, ТАП!

Адым вүгар рәмзидир
Әјилмәклә јох арам.
Бир сәсими дәјишсән,
Һерәјә дад оларам.

Адыма нифрәт едир
Ушаглар, бөјүкләр дә.
Бир сәс артырылантәк
Севилирәм јенә дә.

Бир һиссәм рәнк билдирир,
Бир тәрәфим бәрк чисим.
Шакирдләрсә танығыр
Мәни хүсуси исим.

Үч һәрфдән ибарәт
Чалғы аләтијәм мән.
Бир сәсими дәјишсән,
Гуш да ола биләрәм.

Јахын сөзләр олсаг да,
Мәзмунумуз дејил бир.
Биримиз һөкм едәндә
Биримиз шәфа верир.

Үч шәкилчи јанбајан
Дурмушуг бир сырада.
Тапсан, чәтин сөзләри
Кәрәк саласан јада.[1]

Чаваб: дағ—јағ, саз—газ, оғру—доғру, һаким—һәким, Ағ даш, нәмишлик.

КИМ ЧОХ ТАПАР?
ҺӘР ИКИ ТӘРӘФӘ ОХУНАН ИКИҺЕЧАЛЫ СӨЗЛӘР

Аға	габаг	әдәд	кәпәк
ада	гала	әник	кәтә
ајаг	галаг	заман	күчүк

[1] Ше'рләр мүәллифиндир.

ајна	галај	ики	наган
ала	гапаг	ири	надан
ана	гыјыг	ити	тәлә
ара	гыпыг	јаба	үтү
ата	гырыг	кәлә	чалаг
саһар	гычыг	кәләк	шабаш
бәрә		кәләм	шана вә с.

ДҮШҮН, ТАП!
«БАШ» СӨЗҮНҮН ИШТИРАКЫ ИЛӘ ФОРМАЛАШМЫШ САБИТ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНӘ ДАИР НҮМУНӘЛӘР ТАПЫН

(Баша вурмаг, баша галхмаг, баш ағартмаг, баша дүшмәк, баш апармаг, баша кечмәк вә с.)

ДҮШҮН, ТАП!
ВЕРИЛМИШ САБИТ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНИ БИР СӨЗЛӘ ИФАДӘ ЕДИН

Ағзыны арамаг (јохламаг), ағыз бүзмәк (бәјәнмәмәк), дабанына түпүрмәк (гачмаг), баша салмаг (ајдынлашдырмаг), баш галдырмаг (дирчәлмәк), баш сахламаг (доланмаг), гулаг асмаг (динләмәк), әл вермәк (көрүшмәк), әлдән дүшмәк (јорулмаг), әлә кечмәк (тутулмаг), кәләк кәлмәк (алдатмаг), нишан вермәк (көстәрмәк), өмүр сүрмәк (јашамаг), сөз ачмаг (данышмаг), хәбәр вермәк (билдирмәк).

ДҮШҮН, ТАП!
ҺАНСЫ ШӘКИЛЧИЛӘР ҺӘМ ДӘ МҮСТӘГИЛ СӨЗ КИМИ ИШЛӘНӘ БИЛИР?

Дар, даш, кар, саз вә с. Мәсәлән: Она фәхри әмәк**дар** ады верилмишдир.

Ким билир о бу әјри-үјрү, **дар** јолларла нечә дәфә кедибкәлмиш, нечә дәфә јыхылыб-дурмушду.

(С. Рәһимов.)

Наһаг сөз од вурар гәлбә, фәгәт һагг сөз кечәр дашдан,
Учуз сөз ган гаралдар ки, күсәрсән достла-сирдашдан.

(Сәмәд Вурғун.)

О, сәнәт**кар** аиләсиндә анадан олмушдур.
Адам кәрәк **кар** ола ки, бу сөзләри ешитмәјә.

(Әли Вәлијев.)

Бөјүк гардашым **саатсаз** ишләјир.
Онун **саз** чалмағына сөз ола билмәзди.

Scanned with ACE Scanner

«КИ»-ни БАҒЛАЈЫЧЫ, ӘДАТ ВӘ СӨЗДҮЗӘЛДИЧИ ШӘКИЛЧИ ЈЕРИНДӘ ИШЛӘДИН

Бағлајычы:

Дејирәм ки, һәр заман
күт бејни паслылардан,
үрәји јаслылардан
Бир дејил, милјон ағач узаг,
узаг олајдым.

(С. Рүстәм)

Әдат:

Ај Рүстәм, бундан сонра даһа од олуб мәни дә јандырмајачагсан ки!

(М. Ибраһимов.)

Шәкилчи:

һавалар пис кечсә дә, индики мәһсулу јығмагла гуртармырды.

(И. Мәликзадә.)

АШАҒЫДАКЫ ОМОНИМ СӨЗЛӘРИ ҸҮМЛӘ ИЧӘРИСИНДӘ ИШЛӘДИН

Тар, әсәр, үз.

Нүмунәләр:

Бир јанда **тар** сәси, бир јанда гавал
Бүкүр даг дөшүндә бојнуну марал.

Бир гыш ахшамыјды, гапыда сојуг,
Галхды **тар** үстүнә бизим чил тојуг.
Елә ки, әсәди човғунла күләк,
Чәлдә **тар** бағлајыб гар чыхды дизә.

(Сәмәд Вурғун.)

Овчу кәлиб салды һәр јана нәзәр,
Көрдү тор јыртылыб, јох овдан **әсәр**.

(Г. Б. Закир).

Касыб комачығым өзүмә јетәр,
Бурда јазылмышдыр јүзләрлә **әсәр**.

(Сәмәд Вурғун.)

Гышда дағлар ағ кејинәр, јаз гара,
Сағ дәстиндә ағ кағыза јаз гара
Әсәр јелләр, гәһр едәјәр јаз гара,
Дашар чајлар, кәләр дашлар чатачат.

(Ашыг Әләскәр.)

Мәһәббәтин дәрманы јох, үз тутсам да тәбибләрә,
Ја чан версин чанан мәнә, ја тапшырсын гуру јерә.

(Сәмәд Вурғун)

Көнүл, сән ки, дүшдүн ешгин бәһринә
Нарын чалхан, нарын силкин, нарын үз.
Дост сәни бағына бағбан ејләсә,
Алмасын дәр, күлүн ијлә, нарын үз.

(Ашыг Әләскәр.)

ДҮШҮН, ТАП!
АШАҒЫДАКЫ ТАПМАҸАЛАРЫН ҸАВАБЫНЫ ТАПЫБ ХАНӘЛӘРӘ ЈАЗЫН

		р		
		р		
		т		
		т		
		ш		
		ш		

Сәһәр чағында,
Килас бағында
Учурду бир гуш,
Едирди гар-гар.

Јумру-јумру евдә јатар,
Әтини дәрмана гатар.
һәр кәс тутмаг истәсә,
Тиканы әлинә батар.

Ағача чыхар адамла,
Бир нәлбәки бадамла.

Нә дили вар, нә ағзы,
Сөз данышар адамла.

Ҹаны тахта,
Ганы бензин,
Үрәк дәмир,
Ајаг резин.

Јеријир дәмир үстә,
Каһ јејин, каһ аһәстә.

Биздә бир киши вар,
Хор-хор јатышы вар.

ҸАВАБ:

Гарға, кирпи, китаб, гатар, машын, пишик.

Онун хатирәсинә

БӨЈҮК АЛИМ, УНУДУЛМАЗ ИНСАН

Республикамызын елми-педагожи ичтимаијјаты бу илин апрел ајында Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, әмәкдар елм хадими, Азәрбајчан дөвләт мүкафаты лауреаты, филоложи елмләр доктору, профессор Ә. М. Дәмирчизадәни сон мәнзилә јола салды.

Әбдүләзәл Мәммәд оғлу Дәмирчизадә 1909-чу илин ијун ајынын 7-дә Шәки шәһәриндә дәмирчи аиләсиндә анадан олмушдур.

Ибтидаи вә орта тәһсилини өз доғма јурдунда алан Әбдүләзәл Дәмирчизадә 1927-чи илдән доғма шәһәриндә мүәллимлик фәалијјәтинә башлајыр. Тәһсилини давам етдирмәк үчүн о 1929-чу илдә Бакыја кәлир вә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин педагожи факүлтәсинә дахил олур. Һәмин факүлтәни мүвәффәгијјәтлә битирдикдән сонра Ә. Дәмирчизадә Шәкијә гајыдараг өз мүәллимлик фәалијјәтини давам етдирир. Бир ил мүәллимликлә мәшғул олдугдан сонра о јенидән Бакыја гајыдыр вә В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда аспирантураја дахил олур. Ә. М. Дәмирчизадә аспирантурада тәһсил алмагла јанашы, дилләр кафедрасында ассистент, даһа сонра баш мүәллим вәзифәләрини тутур. 1936-чы илдә онун «Түрк дили» (Азәр-

бајчан дили) адлы илк китабы чапдан чыхыр. 1938-чи илдә кәнч алимин Д. Гулијев илә бирликдә нәшр етдирдији «Грамматика» китабы о дөврә гәдәр чапдан чыхан бүтүн Азәрбајчан дилинә аид грамматикалардан өз елми сәвијјәсинә вә тәдгигат методуна көрә фәргләнирди. Һәмин илдә мүәллифин «Азәрбајчан әдәби дили тарихи хүласәләри» адлы китабы чапдан чыхыр. Ә. М. Дәмирчизадә 1940-чы илдә әсәрини намизәдлик диссертасијасы кими мүдафиә едир вә филоложи елмләр намизәди алимлик дәрәчәсини алыр. Кәнч алимин бу әсәри көркәмли совет алимләриндән С. Ј. Маловун, Н. К. Дмитријевин, Ј. С. Бертелсин вә башгаларынын диггәтини чәлб едир. Онлар Ә. Дәмирчизадәнин һәмин китабыны ејни заманда башга түрк дилләринин тарихини јазмаг үчүн бир өрнәк кими гәбул етмәјин мүмкүн олдуғуну гејд едирләр.

1944-чү илдә Ә. М. Дәмирчизадә «Азәрбајчан дилинин тарихи» адлы монументал әсәрини мүдафиәјә тәгдим едәрәк филоложи елмләр доктору алимлик дәрәчәсини алыр вә бир ил сонра она Азәрбајчан дилчилији үзрә профессор елми ады верилир. Ә. М. Дәмирчизадә илк дәфә олараг бу әсәриндә јазы дилинә гәдәрки Азәрбајчан дилинин тарихини ишыгландырмаға чалышмышдыр. Алимин бу әсәри дә көркәмли совет алимләриндән И. И. Мешшанинов, В. Струве тәрәфиндән чох јүксәк гијмәтләндирилир.

Профессор Ә. М. Дәмирчизадә 1940-чы илдән 1943-чү иләдәк С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин Азәрбајчан дилчилији кафедрасына, 1943-чү илдән һәјатынын сон күнләринәдәк исә о В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда Азәрбајчан дилчилији кафедрасына рәһбәрлик едир.

Профессор Ә. М. Дәмирчизадә 1939-чу илдән башлајараг узун мүддәт ејни заманда Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Дилчилик Институтунда, сонра исә Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунда баш елми ишчи—дил тарихи шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә чалышыр.

1955-чи илдә Ә. М. Дәмирчизадә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү сечилир.

Профессор Ә. М. Дәмирчизадә 52 ил фасиләсиз олараг елми-педагожи фәалијјәтлә мәшғул олмушдур. О бүтүн һәјаты боју һәмишә елмдә јени чығырлар ачмағы севән, ән чәтин, тохунулмамыш вә ән актуал саһәләр үзрә тәдгигат ишини апараг јени вә орижинал әсәрләр јарада билмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Ә. Дәмирчизадә, бир гајда олараг, јени чапдан чыхан әсәр-
ләри илә Азәрбајчан дилчилијиндә јени-јени чығырлар ач-
мышдыр. Онун әллинчи илләрдән башлајараг чапдан чыхан
«Мүасир Азәрбајчан дилинин фонетикасы», «Қитаби-Дәдә
Горгуд» дастанларынын дили», «Азәрбајчан әдәби дилинин
инкишафы јоллары», «Азәрбајчан дилинин тарихи грамма-
тикасы», «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты», «Азәрбајчан
дили тарихи», «Әлли сөз» вә «Азәрбајчан дили орфоепија-
сынын әсаслары» адлы китаблары тәкчә Азәрбајчан дилчи-
лијиндә дејил, үмумијјәтлә түрколокија елминин инкишафы
тарихиндә хүсуси јер тутур.

Проф. Ә. М. Дәмирчизадә дилчилијин мүәјјән бир саһә-
сини тәдгиг етмәклә мәһдудлашыб галмамышдыр. О мүасир
Азәрбајчан дилинин фонетикасы вә морфолокијасыны өјрән-
мәклә јанашы, дилимизин грамматик гурулушунун инкиша-
фы тарихини, классик әдәби дилимизин формалашма хүсу-
сијјәтләрини, бир чох сөзләрин етимолокијасыны (әмәлә
кәлмә тарихини), әдәби дилимизин үслуб хүсусијјәтләрини
дәрин елми әсаслар үзрә тәдгиг етмишдир.

Адлары чәкилән дәрслик вә монографик әсәрләриндән
башга, проф. Ә. М. Дәмирчизадә республикамызын елми
мәчмуәләриндә вә топлуларында, Академијанын елми «Хә-
бәрләр»индә, еләчә дә күтләви гәзет вә журналларында он-
ларла мәгалә вә елми мә'луматларла чыхыш етмиш, охучу-
лары һәмишә јени сөз, јени тапынты вә тәклифләри илә се-
виндирмишдир. Онун Москва, Ленинград вә Орта Асија рес-
публикаларында кечирилән үмумиттифаг елми конфрансла-
рында охудуғу мә'рузәләр, мәркәзи мәчмуәләрдә чапдан чы-
хан мәгаләләри һәмишә өз дәрин елмилији илә охучуларын
диггәтини чәлб етмишдир.

Проф. Ә. М. Дәмирчизадәнин елми ахтарыш вә тәдгигат
планлары чох кениш иди. Онун узун мүддәтдән бәри үзә-
риндә ишләдији «Азәрбајчан әдәби дили тарихи» адлы фун-
даментал елми монографијасынын I чилдини бу ил
«Маариф» нәшријјаты чап етмишдир. Һәмин китабын II чил-
динин нәшри исә 1980-чи ил үчүн планлашдырылмышдыр.
Лакин амансыз өлүм узун илләрдән бәри чәкилмиш зәһмә-
тин бәһрәсини көрмәјә Ә. Дәмирчизадәјә имкан вермәди.
Буну еләчә дә алимин узун мүддәт үзәриндә ишләдији «Азәр-
бајчан дилчилији тарихи» адлы дүнја ишығы көрмәјән кита-
бы һаггында да демәк олар.

Проф. Ә. Дәмирчизадәнин елми фәалијјәти даима онун
педагожи фәалијјәти илә үзви сурәтдә бағлы олмушдур.
Елә буна көрәдир ки, о, Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсә-
ләләринә даир бир чох әсәрләрин, о чүмләдән «Түрк дили»
(1936), «Грамматика» (1938), «Азәрбајчан дили» (кар ва
лаллар мәктәби үчүн—1941), «Азәрбајчан дили» (1947)
кими дөнә-дөнә чап олунан орта вә али мәктәб дәрсликләри-
нин, «Мүасир Азәрбајчан дили», «Азәрбајчан әдәби дили
тарихи», «Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы» адлы
програмларын вә дил тәдриси мәсәләләринә һәср олунмуш
онларла елми-методик мәгаләләрин мүәллифидир. Мәһз бу-
на көрә дә демәк олар ки, проф. Ә. М. Дәмирчизадә ејни за-
манда Азәрбајчан дили тәдриси методикасы саһәсинин дә
баниләриндән биридир. О, ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн
бир нечә дәрслик вә програмын мүәллифидир. 1931-чи илдән
башлајараг Азәрбајчан дилинин грамматикасы вә бу дилин
тәдриси тарихинә даир нәшр етдирдији методик мәгаләләри
илә мүәллимләримизин әмәли фәалијјәтинә вә онларын
өз нәзәри биликләрини кенишләндирмәсинә јахындан көмәк
көстәрмишдир.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәмәк олмаз ки, проф.
Ә. Дәмирчизадә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси»
мәчмуәсинин илк редактору олмушдур.

Орта мәктәбләр үчүн мүәллим кадрларын вә јүксәк их-
тисаслы елми кадрларын һазырланмасында да проф. Ә. Дә-
мирчизадәнин хидмәтләри чох бөјүк вә әвәзсиздир. Индијә-
дәк Азәрбајчан дилчилији вә онун тәдриси методикасы саһә-
синдә алтмыша јахын елмләр намизәди вә елмләр доктору
билавасытә онун елми рәһбәрлији алтында јетишмишдир.

Професор Ә. Дәмирчизадәнин әдәби дилимизин, хүсу-
сән онун елми үслубунун инкишафындакы әмәли хидмәтләри
дә диггәтәлајигдир. О, дилчилијә даир бир чох терминләрин
јарадычысы олдуғу кими, башга елм саһәләри үзрә азәрбај-
чанча терминләрин јарадылмасында да чох јахындан ишти-
рак етмишдир. Тәкчә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, проф.
Ә. Дәмирчизадә ијирми беш илә јахын бир мүддәт әрзиндә
Азәрбајчан ССР ЕА нәздиндәки Терминолокија Комитәси-
нин сәдр мүавини вәзифәсиндә чалышмышдыр.

Партија вә һөкумәтимиз бу коммунист алимин, комму-
нист мүәллимин елми-педагожи фәалијјәтини јүксәк гијмәт-
ләндирәрәк ону Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә бир нечә

Scanned with ACE Scanner

медалла тәлтиф етмиш, она Азәрбајчан ССР әмәкдар елм хадими кими фәхри ад вермишдир.

Проф.Ә. Дәмирчизадә бөјүк алим, маһир мүәллим, көзәл вә гајғыкеш инсан кими үрәкләрдә даима мәскән салараг дүнјамызы тәрк етди... Көзләнилмәдән вә һәлә нечәнечә сирли тапынтыларыны үзә чыхармаға мачал тапмадан биздән ајрылды. Лакин о, елм вә маарифимизә көстәрдији бөјүк хидмәтләри илә һәмишә јашајачаг, Азәрбајчан дилчилији елминин парлаг бир улдузу кими һәмишә шө'ләләнәчәкдир.

Афат ГУРБАНОВ
филоложи елмләр доктору, профессор,
Әлиса ШҮКҮРОВ
филоложи елмләр намизәди.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

● ...Ростовда ишләјән РСФСР-ин әмәкдар мүәллимләри П. Г. Ковалјовун вә Д. Б. Хлијанын дәрсләрини хатырлајырам. Онлар шакирдләри даим өјрәтмәјә чан атыр, ушаглардан һәр биринин мүвәффәгијјәтини гејд едир, чәтинлијә дүшдүкләрини көрдүкдә исә тәмкинлик көстәрирләр. «Афәрин», «јахшы» сөзләри онларын дилиндә тез-тез сәсләнән ифадәләрдир; ән чох вердикләри суал беләдир: «Бу барәдә сән нә дүшүнүрсән?» Һәмин мүәллимләр дәрсдә һәмишә шән көрүнүрләр. Онларын дәрс дедикләри ушагларын да үзләриндә даима тәбәссүм вә севинч һисс олунур. Ола билсин ки, онлар тәдрис етдикләри физика фәнниңә шакирдләрдә јүксәк марағы тәкчә методик усталыглары илә дејил, мәһз дәрсин әхлаги мүһити илә тә'мин едирләр.

Ј. БАБАНСКИ. «Народноје образованије» журналы, 1979, № 2.

Рә'јләр, хүласәләр

ДӘРСЛИКЛӘРДӘ ФЕ'ЛИ СИФӘТЛӘРӘ ДАИР

МӘ'ЛУМ олдуғу үзрә, фе'ли сифәтләр шакирдләрин ән чәтин мәнимсәдикләри мөвзулардан биридир. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири онунла әлагәдардыр ки, фе'ли сифәтләрин, фе'лә вә сифәтә охшар хүсусијјәтләри дәрсликдә лазымынча өз изаһыны тапмамышдыр. Һәмин хүсусијјәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Фе'ли сифәтләрә верилмиш тә'риф бүтөвлүкдә онун башлыча хүсусијјәтләрини әһатә етмир. Тә'рифдә дејилир: «Фе'ли сифәт әшјанын һәрәкәтлә бағлы әламәтини билдирир». Фикримизчә, тә'риф биртәрәфлидир. Белә ки, фе'ли сифәтин јалныз «һәрәкәтлә бағлы әламәт» билдирмәси өн плана чәкилмишдир. Һалбуки бу категорија да, фе'лин тә'сирләнән формалары кими, мүәјјән заман анлајышы, даһа доғрусу, һәрәкәтин замана бағлылығыны ифадә едир. Она көрә дә тә'риф белә формалашдырылса даһа дәгиг олар:

«Фе'ли сифәтләр әшјанын мүәјјән заман дахилиндә һәрәкәтлә бағлы әламәтини билдирир».

2. Дәрсликдә фе'ли сифәтләрин заман билдирмәси, тә'сирли вә тә'сирсиз олмасы, мәчһул, гајыдыш, ичбар вә гаршылыг нөвләрини ифадә етмәси, тәсдиг вә инкар олмасы кими фе'лә ејни олан хүсусијјәтләри садаланыр. Бу хүсусијјәтләрлә бағлы фикирләрин бә'зиләрини дәгигләшдирмәјә вә конкретләшдирмәјә ентијач дујулур.

а) Фе'ли сифәтләр заман билдирмәсинә көрә фе'лә ејниләшдирилир. Әслиндә исә фе'ли сифәтләрин заман билдирмәси тәсрифләнән фе'лләрин заман билдирмәсиндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Белә ки, фе'ли сифәтләрдә заман, дикәр фе'лләрдәки кими конкрет вә даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрә билмир. Бу ондан ирәли кәлир ки, фе'ли сифәтләр заманы конкрет шәкилдә билдирмәјә јох, анд олдуғу сөзү заманла бағлы олараг әламәтләндирмәјә хидмәт едир. Дикәр тәрәфдән фе'ли сифәтләр нисби заман билдирир. Бу хүсусијјәт — ан—ән шәкилчиси илә дүзәлән индики заман фе'ли сифәтләриндә даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Мәсәлән, кечән илин сон кечәси, кечән күнә күн чатмаз... кими ифадәләрдә һәмин шәкилчинин сөзә индики заман чалары вердијини ајдын көрмәк олар: дөјүнән үрәк, сајрышан улдузлар, далғаланан дәниз, шырылдајан чај, узанан јол вә с. Буну ашағыдакы нүмунәләрдә даһа чох үмуми заман билдирир.

б) Дәрсликдә фе'ли сифәтләрин тәсдиг вә инкарлыг билдирмәси бахымындан фе'лә ејни олмасы фикри дә дәгигләшдирилмәлидир. Она көрә ки, бүтүн фе'ли сифәтләр инкарлыг шәкилчиси гәбул едә билмир. —ан,[2] -мыш,[4] дығы,[4] аз да олса—ачаг[2] шәкилчиләрилә дүзәлән фе'ли сифәтләр инкарлыг (ма, мә) гәбул етдији һалда, —асы,[2] — малы[2] шәкилчиләри илә дүзәлән фе'ли сифәтләр гәбул едә билмир. Белә

Scanned with ACE Scanner

ки. мәсәлән: **јаздығым-јазмадығым, тикиләчәк-тикилмәјәчәк алынан-алынмајан** дејилдији һалда, **газылмалы-газылмамалы, алынмасы-алынмамасы** вә с. ишләтмәк олмур. Дәрсликдә бу мәсәләјә, һеч олмаса, гејд шәклиндә тохунулмасы јахшы олар.

Фе'ли сифәтләрин сифәтләрлә ејни олан хүсусијјәтләриндә дә дәгигләшдирилмәси вачиб олан мәсәләләр вардыр. Дәрсликдә охујуруг: «Әшјанын әламәтини билдирир вә нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур». Әввәла, бурада «әшјанын әламәтини билдирир». Һөкмү доғру дејил, чүнки фе'ли сифәтләр һеч вахт әшјанын **конкрет** әламәтини билдирмир. Мисаллара диггәт јетирәк:

алычы гуш—алынмыш китаб
дурғун су — јаздығым мәктуб
күскүн ушаг—күсмүш ушаг вә с.

Бу нумунәләрдә «алычы», «дурғун», «күскүн» сифәтләри «алынмыш», «јаздығым», «күсмүш», фе'ли сифәтләри конкрет мә'наларына, јә'ни әламәт билдирмәләринә көрә бир-бириндән фәргләнир. Белә ки, фе'лдән дүзәлән сифәтләр (алычы, дурғун, күскүн) әшјанын заман дахилиндә олмајан даими әламәтини билдирир, бу даими әламәтләр исә һәмин әшјалары башгаларындан фәргләндирмәјә хидмәт едир. Сонракы сөзләрдә исә (алынмыш, јаздығым, күсмүш) әламәт һәрәкәтлә бағлы олуб, мүәјјән заман дахилиндә баш верир; јә'ни **алынмыш** (китаб), **јаздығым** (мәктуб), **күсмүш** (ушаг) сөзләри әшјаја аид әламәти мүәјјән заман дахилиндә (кечмиш) ифадә едир. Елә буна көрә дә һәмин әламәтләр мәһз һәрәкәтлә бағлы олдуғундан заманлара көрә дәјишә билир. Демәли, фе'ли сифәтләри сифәтләрдән, хүсусилә фе'лдән дүзәлмиш сифәтләрдән фәргләндирән ән башлыча чәһәт онларын мүәјјән һәрәкәт вә заманла бағлы олмасындадыр.

Дәрсликдә фе'ли сифәтләрин һансы суаллара чаваб вермәси мәсәләси дә дәгиг шәрһ олунмајыб; көстәрилир ки, фе'ли сифәтләр нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур. Әслиндә исә онлар нечә? нә чүр? суалларына чаваб олур. Мәсәлән: **Москваја кедәчәк пионерләр гатарын јола дүшмәсини үрәк чырпынтысы илә көзләјирдиләр. Расимин чәкдији шәкил хошума кәлир** чүмләләриндә **кедәчәк** (пионерләр), **чәкдији** (шәкил) фе'ли сифәтләри нечә? нә чүр? суалларына дејил, һансы? суалына чаваб олур.

Фе'ли сифәтләрлә бағлы олан бә'зи чалышмаларын шәртиндә конкретлик јохдур. Мәсәлән, 161 нөмрәли чалышманын шәртиндә дејилир: «Кечмиш заман фе'ли сифәтләрини сечиб јазын. Гаршысында тә'сирли тә'сирсизлијин, мә'нача нөвүнү, тәсдиг вә инкар олдуғуну көстәрин». Тәчрүбә көстәрир ки, чалышманын шәрти ашағыдакы кими көстәрилдикдә шакирдләр ону даһа јахшы баша дүшүрләр.

163, 164, 167, 168, 173 нөмрәли вә с. чалышмаларын шәртиндә дә бу чүр долашыглыглар вардыр.

Үмид етмәк олар ки, бу гејдләримиз дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсиндә нәзәрә алыначаг.

Һашым ГАФАРОВ,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин аспиранты.

Консултасија

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. Ашағыдакы чүмлә синтактик чәһәтдән (чүмлә үзвләринә көрә) нечә тәһлил олунмалыдыр?

«Кәшфијјат саһәсиндә електрик хәттинин корланмасындан ики саат кечмишдир».

Рәшид Чәфәров—Товуз рајону.

ЧАВАБ. Һәмин чүмләнин грамматик әсасыны **ики саат кечмишдир** сөзләри тәшкил едир: демәк, **ики саат** — мүбтәда, **кечмишдир** сөзү исә хәбәрдир. **Нәдән ики саат кечмишдир? — Електрик хәттинин корланмасындан.** Тә'јини сөз бирләшмәси илә (**електрик хәттинин корланмасы**) ифадә олунмуш васитәли тамамлыгдыр. Бурада **корланмасындан** сөзү, әслиндә, мәсдәрдир; ону «корланмағындан» шәклиндә дә ишләтмәк мүмкүндүр. Елә буна көрә дә чүмләнин јер зәрфлији олан **кәшфијјат саһәсиндә** сөзләри билаваситә һәмин мәсдәрлә бағлыдыр. Суал олуна биләр ки, бәс бу сөзләр чүмләнин тамамлығы һесаб етдијимиз бирләшмә илә бирликдә мәсдәр тәркиби дејилми? Әлбәттә, тәһлили белә дә апармаг олар. Лакин мәсдәрин мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси онун тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи—табе едән тәрәфи олмасыны инкар етмәјә әсас вермир. Мугајисә үчүн ејни структурлары белә бир чүмләјә диггәтимизи чәлб едәк: **Кәшфијјат саһәсиндә јанғындан ики саат кечмишдир.** Ајдын мәсәләдир ки, бурада **јанғындан** сөзү (әввәлки чүмләдә исә **електрик хәттинин корланмасындан**) тамамлыгдыр.

Суал 1. Тә'сирлик һалда ишләниб, һараны? суалына чаваб олан исимләр чүмләдә тамамлыг, јохса јерлик зәрфлији олур? Мәсәлән, **Мән Таллини, Риганы көрмүшәм. Биз мә'дәнләри, заводлары кәздик.**

Суал 2. **Мән сәнин ешгинлә чапдым дағлары** чүмләсиндә **сәнин ешгинлә** сөзләри тамамлыгдыр, јохса зәрфлик?

Суал 3. VII—VIII синифләрин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә белә бир чүмлә верилмишдир: «**О, чаваб көзләјирмиш кими әввәл Мәрјәм ханыма, сонра да өз бојуна, мәрмәр кими ағ көксүнә вә шүмшад кими дүмдүз гычларына бахды**». Бу чүмләдәки «чаваб көзләјирмиш кими», «мәрмәр кими» вә «шүмшад кими» бирләшмәләр тәрзи һәрәкәт зәрфлији кими изаһ олунмушдур. Бу, дүзкүндүрмү?

Алмаз РӘҺИМОВА, —
Ағдаш рајону, Шәмсабад кәнди.

Ҹаваб 1. Исмин тә'сирлик һалы, адәтән, објект һалы һесаб олу-
нур. Бу, о демәкдир ки, тә'сирлик һалда ишләнән чүмлә үзвү тә'сир-
ли фе'лдә ифадә олунан хәбәрин објекти кими чыхыш едир. Елә буна
көрә дә суалындан, јә'ни **кими? нәји? нә?** вә ја **һараны?** суалына ча-
ваб вермәсиндән асылы олмајараг һәмин сөзләр чүмләнин тамамлы-
ғы вәзифәсини (васитәсиз тамамлығы) дашыјыр. Әлбәттә, «Мән Тал-
лини, Риганы көрмүшәм» вә јахуд «Биз мә'дәнләри, заводлары кәз-
дик» типли чүмләләрдә **Таллини, Риганы, мә'дәнләри, заводлары**
сөзләрини суалларына көрә јер зәрфлији кими дә тәһлил етмәк олар;
бу о гәдәр дә чидди сәһв дејил. Бурада, нечә дејәрләр, ријази дәгиг-
лик ахтармаг чәтиндир. Ахы тамамлыгла зәрфлијин гаршысында
башга һаллара да тәсадүф олунмур. Мәсәлән, «Ушаг ағачдан (**нәдән?**
һарадан?) дүшдү», «О, суј ведрәјә (**нәјә, һараја?**) ендәрди», «Москва
Ленинграддан (**һарадан?**) бөјүкдүр вә с. чүмләләрдә дә буну ајдын
көрмәк олар. Бу типли чүмләләрдә әкәр шакирд **ағачдан, ведрәјә,**
Ленинграддан сөзләрини јер зәрфлији кими тәһлил едәрсә, буна һеч
дүзәлиш вермәјә еһтијач јохдур. Јалныз мүбаһисә гаршыја чыхдыг-
да мүәллим даһа дүзкүн чаваба өз мүнасибәтини билдирмәклә мәһ-
дудлашмалыдыр.

Тә'сирлик һалда ишләнән сөзләрин чүмләдә бә'зән тамамлыг вә
ја јер зәрфлији кими тәһлили мәсәләсинә кәлдикдә исә, бурада сабит
мөвге тутмаг, јә'ни һәмин сөзләрин һәмишә тамамлыг олмасы мөв-
гејиндән чыхыш етмәк даһа дүзкүн вә даһа мәтсәдәујғундур; буну
ики сәбәблә әлагәләндирмәк олар: 1) шакирдләр дәрк етмәлидир ки,
исмин тә'сирлик һалы, әслиндә, објект һалыдыр; елә буна көрә дә
һәмин һалда ишләнән чүмлә үзвүндә әшја анлајышы гүввәтли олур
вә о, чүмләнин васитәсиз тамамлығы кими чыхыш едир; 2) шакирд-
ләр дәрк етмәлидирләр ки, чүмлә үзвүнү мүәјјәнләшдирмәкдә суалы
һеч дә һәмишә әсас әламәт һесаб етмәк олмаз.

Ҹаваб 2. Орта мәктәбдә лингвистик тәһлилин бүтүн нөвләри үзрә
дидактик материал сечмәкдә мүәјјән принсипләрә әсасланмаг тәләб
олунур. Бу бахымдан синтактик тәһлил үчүн дә нүмунәләр сечилмә-
синдә мүвафиг принсипләрин көзләнилмәси вачиб мәсәләләрдәндир.
Индијәдәк бу принсипләрин елми сурәтдә өјрәнилмәмәси дилимизин
тә'лими методикасында чидди чатышмазлыглардан бири кими өзүнү
көстәрир вә мүәллимләрин әмәли фәалијјәтиндә ачыг-ашкар һисс
олунур. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, мәчмуәмизин редаксијасына
көндәрилән мәктубларын бир чохунда да бу, ајдын нәзәрә чарпмыр.
Ајры-ајры мүәллимләр һәмин мәктубларында бу вә ја дикәр чүмлә-
нин синтактик тәһлили илә әлагәдар суалла мүрачиәт едир, гаршы-
лашдыглары чәтинликләрин сәбәбләрини өјрәнмәјә чалышырлар. Әл-
бәттә, бу, јахшы чәһәтдир. Лакин онлар тәһлил үчүн бә'зән елә чүм-
ләләр сечиб көндәрирләр ки, бунларын тә'лимлә әлагәләндирилмәси-
нә, јә'ни синифдә тәһлилә чәлб едилмәсинә гәтијјән һагг газандырмаг
олмур. Һәмин мүәллимләр унудурлар ки, мәктәбдә тәһлил үчүн се-
чилән һәр чүмләнин грамматик бахымдан да шакирдләрин билик сә-
вијјәсинә ујғун олмасына диггәт јетирмәк вачиб шәртләрдәндир.

Синтактик тәһлил үчүн дидактик материалын (чүмләләрин) се-
чилмәсинә верилән мүһүм тәләбләрдән бири бундан ибарәт олмалы-
дыр ки, тәркибиндә **мәчази мә'налы сөз вә ифадәләр олан чүмләләр-**
дән, мүмкүн гәдәр имтина едилмәлидир. Башга сөзлә десәк, тәһлил
үчүн елә чүмләләр сечилмәлидир ки, онларда мәчази мә'налы сөзләр

олмасын (сабит сөз бирләшмәләри мүстәсна олмагла). «Мән сәнин
ешгинлә чапдым дағлары» чүмләси фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн
характерик нүмунә ола биләр. Һәмин чүмләдә «сәнин ешгинлә» һан-
сы үзв һесаб едилмәлидир?» Грамматик мә'насына көрә, һеч шүбһә-
сиз, тамамлыг: **нә илә сәнин ешгинлә.** Сүбут етмәјә еһтијач јохдур
ки, чаваб, бир нөв, сүн'и көрүнүр. Бәлкә көстәрилән бирләшмәни
сәбәб-мәгсәд зәрфлији кими тәһлил етмәк лазымдыр? «Онун тапшы-
рығы илә кәлмишәм», «Мәктубу сәнин көстәришинлә јазмышам» ки-
ми чүмләләрдә «онун тапшырығы илә», «сәнин көстәришинлә» бир-
ләшмәләри дә ејни гәбилдән дејилми? Бунлар һәмин чүмләләрдә, сөз-
сүз ки, сәбәб-мәгсәд зәрфлијидир; чүнки онлары «онун тапшырығына
көрә», «сәнин көстәришинә көрә» синтактик синонимләри илә дә
әвәз етмәк мүмкүндүр. Бәс һаггында данышдығымыз чүмләдә нечә?
Фикримизчә, һәмин чүмләдә «сәнин ешгинлә» бирләшмәсини «сәнин
ешгинә көрә» ифадәси илә әвәз етсәк шакирд фикрини, онун нәзәрдә
тутдуғу образлылығы тәһриф етмиш оларыг.

Ҹаваб 3. «О, чаваб көзләјирмиш кими әввәл Мәрјәм ханыма,
сонра да өз бојуна, мәрмәр кими ағ көксүнә вә шүмшад кими дүмдүз
гычларына бахды» чүмләсиндә јалныз «чаваб көзләјирмиш кими»
ифадәси (фе'ли сифәт тәркиби) тәрз-һәрәкәт зәрфлији вәзифәсиндә
ишләнмишдир; «мәрмәр кими» вә «шүмшад кими» сөзләри исә һәм-
чинс олмајан тә'јинләрдир.

Суал. «О, әлини әлимә һәвәслә верди» чүмләси
синтактик чәһәтдән нечә тәһлил олунмалыдыр?

Рүстәм Рәсулов — Газах рајону. Икинчи Шыхлы
кәнди.

Ҹаваб. Һәмин чүмләдә «әлини әлимә верди» ифадәси сабит сөз
бирләшмәсидир, демәк, бүтөвлүкдә чүмләнин мүрәккәб хәбәридир.
«О» сөзү мүбтәда, «һәвәслә» исә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир.

Суал 1. «Хәстәдир дејә дәрсә кәлмәјиб», «Чох да-
нышды дејә данладылар» вә с. кими чүмләләрдә дејә
сөзү һансы нитг һиссәсинә дахилдир.

Суал 2. «Чатдыгдан», «кәлдикдән» сөзләрини тәрки-
бинә көрә нечә тәһлил етмәк лазымдыр?

Суал 3. «Та» сөзү нитг һиссәсинә көрә нәдир?

Әзиз Бахшыјев — Ордубад рајону.

Ҹаваб 1. «Һава истидир дејә көјнәксиз кәзәчәксән?», «Сән күл-
мүрсән дејә мән дә күлмәмәлијәм?», «Машын хараб олуб дејә јолдан
галмышыг» вә с. кими чүмләләр, доғрудан да, «дејә» сөзүнүн иштп-
ракы илә әмәлә кәлән хүсуси гурулушлу чүмләләрдир. Е'тираф
едәк ки, бу типли чүмләләр һәләлик тәдгигатчыларын диггәтиндән
кәнарда галмышдыр. Фикримизчә, бунлар мүрәккәб чүмләләрдир —
сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин хүсуси бир нөвү-
дүр. Һәмин чүмләләрдә **дејә** сөзү әдат кими чыхыш едир. Бу әдата
гәдәрки һиссәнин, јә'ни будаг чүмләнин субјекти (мүбтәдасы) вә мүс-
тәгил предикаты (хәбәри) олур; сонракы һиссә исә баш чүмләјә мәх-
сус хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Гејд едәк ки, дилимиздә баш вә
будаг чүмләси әдатла сәрһәдләнән табели мүрәккәб чүмләнин башга
типләри дә (моделләри) мөвчуддур. Мәсәлән, «Бир тәһәр ора кедиб

Scanned with ACE Scanner

чыха билсәк белә, јашамағымыз мүмкүн олмајачаг» (М. С. Ордуба-
ди). Бу модел үзрә гурулан гаршылашдырма будаг чүмләсини јуха-
рыдакы нүмунәләрлә—сәбәб будаг чүмләләри илә мүгајисә етсәк,
онларда нәзәрә чарпан аналожи чәһәти — әдатла әлагәдар интонасија
охшарлығыны һисс етмәк чәтин дејил.

Әлбәттә, һәмин сөз һаггында башга еһтималлар да ола биләр.
Мәсәлән, Азәрбајчан ССР ЕА нәшри олан «Азәрбајчан дилинин
грамматикасы»нда (Бакы, 1960) «дејә» сөзү јеринә көрә фе'ли бағ-
лама, јеринә көрә исә гошма һесаб едилир (сәһ. 221). Мәсәлән,
«Мән буну бәлкә унутдум дејә, Гападым көзүмү бирчә санијә» (М.
Раһим). чүмләсиндә дејә сөзүнүн фе'ли бағлама олмасына шүбһә
јохдур. Лакин «Сәни көрмәсинләр дејә, ишығы сөндүрдүм» чүмлә-
синдә исә ејни сөзү гошма һесаб етмәјә һеч бир әсас јохдур (гошма
өзүндән әввәлки сөзүн мүәјјән һалда ишләнмәсини тәләб едир).

Бу гыса гејдләримиз ону көстәрир ки, **дејә** сөзүнүн јухарыда
гејд етдијимиз типли чүмләләрдәки морфоложи функсијасына мүба-
һисәли бир мәсәлә кими јанашылмалыдыр. Бу барәдә гәти фикир
сөјләмәк һәлә чәтиндир.

Чаваб 2. Азәрбајчан дилинин грамматикасына аид тәдгигатлар-
да, о чүмләдән дәрсликләрдә —дыгда, (—дикдә), —дукда, (—дүкдә)
фе'ли сифәт шәкилчиләри кими изаһ олунур. Лакин —дыгдан... шә-
килчиси һаггында мүәјјән фикир јүрүдүлмүр. Һәмин шәкилчиләрин
һәр икиси мәншәјинә (етимолокијасына) көрә фе'ли сифәт дүзәлдән
—дыг... шәкилчиси илә һал шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә
кәлмишдир. «дыгда = дыгда; —дыг+дан = дыгдан). **Әввәлинчи** шә-
килчи илә формалашан сөзләрин фе'ли бағлама олмасы бир о гәдәр
шүбһә доғурмур. Лакин сонракы шәкилчини гәбул едән сөзләрдә—
дыг... үнсүрүнүн чыхышлыг һал шәкилчиси олдуғу өзүнү ајдын һисс
етдирир; — дыгдан.. шәкилчиси илә формалашан сөзләрин һәмишә
сонра гошмасы илә ишләнмәси (**алдыгдан сонра, көрдүкдән сонра**)
буна сүбутдур. Бурадан нәтичә чыхармаг олар ки, **алдыгдан, көрдүк-
дән** типли сөз формалары фе'ли бағлама дејил, чыхышлыг һалда иш-
ләнән фе'ли сифәтләрдир. Әлбәттә, бу мүлаһизәнин өзүнү дә мүбаһи-
сәсиз һесаб етмәк олмаз. Чүнки гаршыја белә суаллар да чыхыр:
нечә олур ки, белә сөзләр мүтләг **сонра** гошмасы илә ишләнир? Бәс
нә үчүн — дыг... илә әмәлә кәлән фе'ли сифәтләр јалныз јерлик вә
чыхышлыг һал шәкилчиләри илә ишләнә билир? вә с.

Гејд едәк ки, һаггында данышдығымыз шәкилчиләр өз әмәләкәл-
мә хүсусијјәтләринә көрә — анда (әндә; — андан) —әндән шәкил-
чисидир (—ан/—ән); —дыгда... шәкилчиси кими, —анда... шәкил-
чиси дә дилчилик әдәбијјатында фе'ли бағлама шәкилчиси ады илә
тәсбит олунмушдур. Профессор М. Һүсејнзадә —андан/—әндән
шәкилчисини јалныз ишләнмә мәгамына көрә фе'ли бағлама шә-
килчиси һесаб едир: мәсәлән: «О, кәндә **көчәндән** хејли јахшылаш-
мышды».

—дыгдан... шәкилчили сөзләр исә, мә'лумдур ки, нитгдә белә мә-
гамларда ишләнә билмир вә буна көрә дә фе'ли бағлама функсијасы-
ны кәсб етмир. Демәк, һәмин шәкилчиләрлә ишләнән сөзләри фе'ли
сифәт кими изаһ етмәк даһа дүзкүндүр.

Чаваб 3. «Та» сөзү, әсасән, данышыг үслубунда ишләнир. Мән-
шәјинә көрә фарс сөзүдүр; һәмин дилдә мәсафә билдирән гошма —
гәдәр гошмасы мә'насында ишләнир (фарс дилиндә башга мә'налары

да ифадә едир). Бизим дилимиздә бу сөз, ән чох, мәсафә билдирән
гошманын мә'насыны гүввәтләндирән әдат ролунда чыхыш едир; мә-
сәлән, «Та көрпүјә гәдәр (көрпүјәчән, көрпүјәдәк) пијада кетмәли-
јик». Бә'зән «елә ки» бағлајычысына еквивалент кими дә ишләнә
билир: «Та кәлирик биз дә бир аз анлајаг».

Суал. «Севимли», «бојунча», «дојунча» сөзләрини
тәркибинә көрә нечә тәһлил етмәк олар?

Ибраһим НУРУШОВ—Чулфа рајону, Бәнәнјар кәнди.

Чаваб. Фикримизчә, һәмин сөзү тәркибинә көрә **сев-им-ли** шәк-
линдә тәһлил етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бу заман истәр-истәмәз гар-
шыја суал чыхачаг: Бәс — им шәкилчиси нәдир? Ахы «севим» —
сөзү дүзәлтмә сөз дејил. Әкәр — им сөздүзәлдичи шәкилчисидирсә,
ондан сонра —ли сөздәјишдиричи шәкилчинин кәлмәси нә дәрәчәдә
ганунауј ғундур?

Мә'лум олдуғу үзрә, —ым/—им/—ум/—үм шәкилчиси дилимиз-
дә омонимлик характеринә маликдир. Онун бир вәзифәси дә фе'лләр-
дән исим вә сифәт әмәлә кәтирилмәсиндә өзүнү көстәрир; мәсәлән,
кеј-им, үз-үм, бич-им, тут-ум вә с. Ајдын мәсәләдир ки, **севимли** сө-
зүндә —им шәкилчиси бу функсијаны дашымыр. Ону биринчи шәхс
тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси һесаб етмәјә дә әсасымыз јохдур.

Диггәт јетириләрсә, **кәлимли, бахымлы, кечимли** вә с. кими сөз-
ләр дә ејни гәбилдәндир. Бунларда да сөз көкүнә гошулан илк шә-
килчинин грамматик вә ја сөз јарадычылығы бахымындан һансы мә'-
нада ишләндијини тә'јин етмәк мүмкүн дејил.

Бизим фикримизчә, гејд етдијимиз сөзләрдә һәмин шәкилчини
васитәчи ролу ојнајан сөздүзәлдичи шәкилчи кими изаһ етмәк даһа
доғру олар. **Васитәчи** ады алтында ону нәзәрдә тутуруг ки, белә фе'л-
ләрдән —лы/—ли/—лу/—лү шәкилчиси васитәсилә сифәтләрин
әмәлә кәлмәсиндә көстәрдијимиз шәкилчи, јә'ни —мы... шәкилчиси,
доғрудан да, васитәчи ролуну ојнајыр; фе'л көкләринә гошулараг он-
лары исмә «чевирир», **јалныз бундан сонра сифәт ола билмәләри-
нә** «имкан» јарадыр. Елә буна көрәдир ки, **севимли, кәлимли, кечим-
ли** типли сөзләр **севим, кәлим, кечим** шәклиндә мүстәгил сөз кими
ишләнмир.

«Бојунча, «дојунча», «өлүнчә» вә с. типли сөзләри синхроник
бахымдан тәркибинә көрә тәһлил етмәк чәтиндир. Фикримизчә, бун-
ларын тәһлилинә анҹаг етимоложи бахымдан јанашмаг мүмкүндүр.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда көстәри-
лән әввәлинчи сөз сонракылардан фәрглидир; онларын форма охшар-
лығы, бир нөв, тәсадүфи характер дашыјыр.

Бизчә, «бојунча» сөзүндә —у мәнсубијјәт шәкилчиси, «н» би-
тишдиричи самит, «ча» исә әдатдыр. Буну белә бир мүгајисәдә даһа
ајдын көрмәк олар: чај боју—чај бојунча, јол боју—јол бојунча.
Көрүндүјү кими, «бојунча» әвәзинә «боју» да ишләнир, мә'налары
арасында фәрг јохдур; фәрг јалныз онда өзүнү көстәрир ки, әввәлин-
чидә («бојунча») мә'на бир гәдәр гүввәтли ифадә олунур.

«Дојунча», «өлүнчә» вә с. кими сөзләрә кәлдикдә, фикримизчә,
бунлар «дојаначан», «өләнәчән» сөзләринин данышыг дилиндә тәһ-
риф олунмуш формасындан башга бир шеј дејил. Бунлар ади даны-
шыг дилиндә «дојунчан», «өлүнчән» шәклиндә дә ишләнир ки, бу-
рада —чан —чән гошмасы өзүнү чох ајдын көстәрир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

Сизин китаб рәфиниз үчүн

ХЕЈРУЛЛА МӘММӘДОВ. «XIX ӘСРИН СОНУ, XX ӘСРИН ӘВВӘЛИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН МААРИФЧИ РЕАЛИСТ ӘДӘБИЈЈАТЫ». В. И. ЛЕНИН АДЫНА АПИ-нин НӘШРИ. 1978.

Мин иллик гәдим тарихә малик олан Азәрбајчан әдәбијјаты мүрәккәб вә зиддијјәтли инкишаф јолу кечмишдир. Бу вахта гәдәр әдәбијјат тарихимизин ајры-ајры дөврләри тәдгиг едилмиш вә бу тәдгигатларын әксәријјәти ајрыча китаблар һалында нәшр олунуб кениш охучу күтләсинә чатдырылмышдыр. Белә китаблардан бири дә В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти, филолокија елмләри намизәди Х. Мәммәдовун «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан маарифчи реалист әдәбијјаты» (хүсуси курс) дәрс вәсаитидир. Һәмин китабда бөјүк Мирзә Фәтәлидән вә «Әкинчи» гәзетиндән сонра әдәбијјат тарихимизин өз маһијјәтинә көрә 25 иллик (1880—1905-чи илләр) хүсуси бир дөврүнү тәшкил едән XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлиндә јениликлә көһнәлијин кәскинләшән мүбаризәси јени тәдгигат материаллары әсасында елми-нәзәри чәһәтдән тәһлил едилмишдир.

Мүәллиф тәдгиг етдији дөврдә әдәбијјатымызын башлыча инкишаф хүсусијјәтләрини конкрет фактлар вә дәлилләрлә ајдынлашдырмаг үчүн дәрс вәсаитинә гыса кириш јаздыгдан сонра ашағыдакы башлыглар алтында ишләјиб үмумиләшдирмишдир:

1. Реалист әдәбијјатын јүксәлиш чәтинликләри; 2. Азәрбајчанда маарифчилик вә бәдии әдәбијјат; 3. Реалист әдәбијјатын әсас инкишаф мәрһәләләри: а) 80-чи илләрдә әдәби һәрәкатын чанланмасы; б) 90-чы илләрдә әдәби һәрәкатын јүксәлиши; 4. Әдәби жанрлар; 5. Габагчыл әдәби тәчрүбәнин мәнимсәнилмәси.

Х. Мәммәдов јолдаш китабын дәрс вәсаити олдуғуну нәзәрә алараг тәләбәләрин тәдгиг олунан дөврүн ичтимаи-сија-

си һәјатыны, әдәби-мәдәни һәрәкатыны вә бу һәјат вә һәрәкатда фәаллыг көстәрән мүтәрәгги вә мүртәче гүввәләрини, онларын башлыча нүмајәндәләрини груплашдырмыш, һәр биринин синфи мәфкурәсини садә, лакин елми дилдә шәрһ етмишдир.

Мүәллифин тәгдирәлајиг хидмәтләриндән бири дә будур ки, о, тәдгиг етдији дөврүн әдәби һәрәкаты, бу һәрәкатын көркәмли нүмајәндәләри һаггында өзүнә гәдәр фикир сөјләмиш тәдгигатчы алимләрлә елми мүбаһисәләрә кирмиш, бә'зи мүлаһизәләрин јанлыш вә сәһв олдуғуну ачыб көстәрмишдир. Бундан әлавә, мүәллиф бир сыра јени, орижинал фикирләр ирәли сүрмүш, тәдгигатын нәтичәләрини елми чәһәтдән доғру әсасландырмышдыр.

Х. Мәммәдов јолдаш маарифчи реалист әдәбијјатымызын тәдгиг олунан 25 иллик дөврүнүн «енишли-јохушлу» чәһәтләрини сәчијјәләндирәркән марксизм-ленинизм тә'лимини рәһбәр тутараг тәһлил етдији әдәби-мәдәни һәјаты, онун башлыча нүмајәндәләринин хидмәтләрини лазымынча гијмәтләндирә билмишдир.

«XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан маарифчи реалист әдәбијјаты» китабы јалныз мувафиг факүлтәнин тәләбәләри үчүн дејил, ејни заманда кениш охучу күтләси, хүсусилә әдәбијјат мүәллимләримиз үчүн дә гијмәтли елми мәнбә вә е'тибарлы мә'хәздир.

ӘЛИ НАЗИМ. «СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ». «ЈАЗЫЧЫ», 1979.

Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығынын вә әдәби тәнгидинин баниләриндән бири Әли Назимин «Сечилмиш әсәрләри»нин «Јазычы» нәшријјаты тәрәфиндән нәфис шәкилдә күтләви тиражла нәшр олунмаси кениш охучу күтләсинин һәдсиз севинчинә сәбәб олмушдур.

15—16 јашларындан ичтимаи һәјата атылан, 1921-чи илдән мәтбуатда фәал вә мүнтәзәм олараг иштирак етмәјә башлајан Әли Назим (О, 1906-чы илдә анадан олмушдур) гыса, лакин чох рәнкарәнк вә зәнкин јарадычылыг јолу кечмишдир. О, 15 илә јахын Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы вә әдәби тәнгидинин бир чох саһәләринә аид орижинал әсәрләр јазмыш, 1920-чи вә 1930-чу илләрдә мүрәккәб вә зиддијјәтли проблемләрин һәллиндә эксәрән дүзкүн әдәби-идеја мөвгеји тутмуш, әдәбијјат чәбһәсиндә марксист-ле-

Scanned with ACE Scanner

нинчи методолокијанын башлыча мүддәаларына мөһкәм садиг галмышдыр.

Әли Назим истәр Азәрбајчан классик әдәбијјаты, истәрсә дә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишаф јолларыны вә перспективләрини дүзкүн дәрк едәрәк бу јолда раст кәлдији чохлу манеәләри чәсарәтлә арадан галдырмағы бачарырды. Онун «Коммунист», «Јени јол», «Кәнч ишчи», «Әдәбијјат газети», «Литературнаја газета», «Ингилаб вә мәдәнијјәт», «Литературныј критик» вә б. республика вә мәркәзи мәтбуат органларында дәрч етдирдији чохлу мәгаләләри јени совет әдәбијјатынын актуал проблемләринә һәср олунмушдур.

Әли Назим истәр ајры-ајры сәнәткарлара һәср етдији әсәрләриндә («Сүлејман Рүстәм һаггында кичик бир мүлаһизә», «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу», «Симурғун јарадычылыг јолу», «Чәлил Мәммәдгулузадә вә јарадычылығы», «Сабир Таһирзадә», «Фирдовси вә јарадычылығы», «М. А. Шолохов», «Өмәр Хәјјам», «Мајаковскини өјрәнәк» вә б.), истәрсә дә әдәбијјатымызын проблем характерли мәсәләләринә һәср олунмуш мәгаләләриндә («Әдәбијјатымыз вә әдәбијјат тарихимиз», «Рус Октјабр әдәбијјаты вә биз», «Бугүнкү Азәрбајчан әдәбијјаты вә онун ичтимаи-мәфкурәви симасы», «Реконструксија дөврү вә милләтләр инчәсәнәтинин вәзифәләри», «Октјабр вә тәнгидимиз», «Пролетар диктатурасы дөврүндә Азәрбајчан әдәбијјаты» вә б.) вә чыхышларында («Үмумиттифаг Совет Јазычылары гурултајында чыхыш», «ССРИ Јазычылары Иттифагынын III пленумунда нитг» вә б.) әдәбијјатымызын гаршысында дуран актуал проблемләрин марксист-ленинчи естетикасы бахымындан һәллинин дүзкүн истигамәтини көстәрирди.

Әли Назимин 40—50 ил бундан әввәл јазмыш олдуғу әсәрләрин әксәријјәти истәр елми-нәзәри, истәрсә дә әмәли чәһәтдән бу күн дә өз актуаллығыны вә әһәмијјәтини итирмәмишдир. Бу әсәрләр Азәрбајчан классик вә совет әдәбијјатынын инкишаф тарихини өјрәнмәк үчүн чох гијмәтли мә'хәзләрдир. Әли Назимдән сонра кәлән әдәбијјатшүнасларымызын вә әдәбијјат тәнгидчиләримизин бөјүк дәстәси онун идеја-сијаси вә елми-нәзәри чәһәтдән долғун мәзмуна малик олан әсәрләриндән инди дә бәһрәләнмәкдәдирләр.

Көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчинин «Сечилмиш әсәрләри»нә филолокија елмләри намизәди Ш. Салманов

«Әли Назимин әдәби-тәнгиди көрүшләри» адлы долғун мәзмунлу мүгәддимә јазмышдыр. Мүәллиф бурада Әли Назимин тәрчүмеји-һалы һаггында охучулара јығчам мә'лумат вердикдән сонра онун елми-әдәби фәалијјәтини әдәбијјатшүнаслыг елмимизин мүасир тәләбләри бахымындан тәһлил едир, әдәбијјатшүнаслыг вә әдәби тәнгид тарихимиздәки хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир.

Филолокија елмләри намизәди Р. Тағыјев јолдашын бөјүк вә нәчиб бир иш көрәрәк Әли Назимин зәнкин ирсини топлајыб охучуларымыза тәгдим етдијини дәрин миннәтдарлыг һисси илә гејд етмәлијик.

Шүбһә етмирик ки, кәнч нәслә әдәбијјат тарихимизи даһа дәриндән мәнимсәтмәкдә көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчимиз Әли Назимин бу гијмәтли әсәрләри мүәллимләримизә дә хејли фајда верәчәк, онларын столүстү китабларындан биринә чевриләчәкдир.

А. БАБАЈЕВ.

Хроника

МААРИФ НАЗИРЛИЈИНДӘ

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији мәчмуәмизин ики иллик (1977—1978) фәалијјәтини јохлајыб нәтичәләри мүзакирә етмишдир. Мүзакирә маариф назири, академик М. Меһдизадәнин сәдарәти алтында кечирилмишдир. Јығынчагда мәчмуәнин фәалијјәти һаггында јохлама комиссијасынын сәдри педагожи елмләр намизәди Рәфигә Мустафајева мә'рузә етмишдир. О, мәчмуәнин сон илләрдәки фәалијјәтини әтрафлы тәһлил етмиш, бир сыра фајдалы тәклифләр ирәли сүрмүшдүр. Мә'рузә әтрафында апарылан мүзакирәдә филоложи елмләр намизәди Ә. Әлијев, педагожи елмләр намизәди М. Һәсәнов, Бакыдакы 172 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ә. Чаббарова, мәчмуәнин редактору Ә. Әфәндизадә вә башгалары чыхыш етмишләр. Ахырда назир М. Меһдизадә мүзакирәјә јекун вурмуш вә мәчмуәнин фәалијјәтиндән, әсасән, разы галдығыны билдирмишдир. Бунунла јанашы, назир мәчмуәнин ишини даһа да јахшылашдырмаг үчүн бир сыра чох әсаслы вә фајдалы фикирләр ирәли сүрмүшдүр.

Scanned with ACE Scanner

МҮСАБИГӘНИН ЈЕКУНЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Мә'лум олдуғу үзрә Азәрбајҹан ССР Педагожи Ҹәмијјәти вә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин редколлекијасы кечән илин сонларында «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тә'лими методларынын тәкмилләшдирилмәси проблеминә даир ән јахшы мүәллим мәгаләләри үчүн» мүсабигә е'лан етмишди. Мүнсифләр һеј'әти ијун ајында мүсабигәјә јекун вурмушдур. Мүзакирә олунан мәгаләләрдән һеч бири биринчи мүкафата лајиг көрүлмәмишдир. Икинчи мүкафат Гусар рајонундакы Аваран кәнд мәктәбинин мүәллими **Һ. Мәммәдова** «Кодоскопун дидактик имканлары» вә «Фолклора аид програмлашдырылмыш карточкаларла дәрсин тәшкили» мәгаләләри үчүн; үчүнчү мүкафат исә Бакыдакы 179 нөмрәли мәктәбин мүәллими **В. Гурбанова** «Синтаксисин тәдрисиндә орфографија луғәтиндән истифадә» адлы мәгаләсинә, Губадлы рајонундакы Фәрчан кәнд мәктәбинин мүәллими **С. Севдималијевә** «Азәрбајҹан дили дәрсләриндә парадокс вә мүгајисәдән истифадә» адлы мәгаләсинә вә Шәки рајонундакы Киш кәнд мәктәбинин мүәллими **Ш. Мәммәдова** «Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы тәҹрүбәсиндән» адлы мәгаләләри үчүн верилмишдир. Һәмин мәгаләләрдән бири мәҹмуәмизин бу нөмрәсиндә охуҹулара тәгдим олунмушдур. Дикәрләри исә онун кәләҹәк нөмрәләриндә чап олунаҹаг.

Педагожи ҹәмијјәтин рәјасәт һеј'әти вә мәҹмуәмизин редколлекијасы мүкафатланан јолдашлары тәбрик едир вә онлара өз педагожи фәалијјәләриндә даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр арзулајырлар.

ЕЛМИ-ПРАКТИК КОНФРАНС

Азәрбајҹан ЕТПЕИ, Товуз РХМШ вә Газах РХМШ мај ајында Товуз шәһәриндә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тә'лиминин актуал проблемләринә һәср олунмуш елми-практик конфранс» кечирмишдир. Конфрансы Товуз РХМШ-нин мүдири Г. Султанов јолдаш кириш сөзү илә ачмышдыр. Конфрансда педагожи елмләр докторлары Ш. Микајылов вә Ә. Әфәндизадә, педагожи елмләр намизәдләри Ә. Кәлбәлијев, С. Ваһидов, институтун елми ишчиләри Н. Исмајылзадә, Т. Рзајев, З. Абдуллајев, Товуз шәһәр **1 нөмрәли мәктәбин мүәллими М. Әлијев,** һәмин рајондакы Ј. Садыгов адына мәктәбин мүәллими С. Гәһрәманов, Газах рајонундакы Кәсәмәнли кәнд мәктәбинин мүәллими Һ. Нәбијев, һәмин рајондакы 2-чи Шыхлы кәнд мәктәбинин мүәллими М. Нәсибов вә башгалары мараглы мә'рузәләрлә чыхыш етмишләр. Конфранс онун иштиракчыларынын јүксәк фәаллығы шәраитиндә кечмишдир.

—*—

Scanned with ACE Scanner

Достлуг, гардашлыг һаггында

* Достлуг хидмәт дејил, онун үчүн тәшәккүр етмирләр.

Г. Р. ДЕРЖАВИН.

* Мүнасибәтләрдә сәмимијјәт, үнсијјәтдә һәгигәт — достлуг будур.

А. В. СУВОРОВ.

* Достсуз өмүр дүнјада дузсуз чөрәк кимидир,
Кимсәсиз сәһрадакы тәнһа чичәк кимидир.

ӘЛИ ТУДӘ.

* Достум о адамдыр ки, она һәр шеји дејә билирәм.

В. Г. БЕЛИНСКИ.

* Вар-дөвләт дост дејил, дост вар-дөвләтдир.

СТОБЕЈ.

* Дүнјада достлугдан көзәл вә хош һеч бир шеј јохдур; онсуз јер үзү санки күнәшдән мәһрум оларды.

СИСЕРОН.

* Сахта адамларла достлуг етмәк дүшмәнлә достлуг етмәкдән горхулудур.

Ж. Ж. РУССО.

* Хаин дост ән тәһлүкәли дүшмәндир.

К. ФИЛДИНГ.

* Инсанлар, гочалырыг, өмүр өтүр, күн кедир,
Бахыб өз дөврәмизә сејр етдикчә аләми
Көрүрүк дост итирмәк бир ичим су кимидир.
Дост газанмаг чәтиндир үммаң јаратмаг кими.

Р. ҺӘМЗӘТОВ.

* Гаршылыглы һөрмәт олмадан һеч бир достлуг ола билмәз.

А. С. МАКАРЕНКО.

* Достлуг һәр шејдән әввәл сәмимилик демәкдир, јолдашынын сәһвләрини тәнгид етмәк демәкдир.

Н. А. ОСТРОВСКИ.

* Гардаш дост олмаја биләр, дост исә һәмишә гардашдыр.

ФРАНКЛИН.

Scanned with ACE Scanner

25 гәпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1979